

Михайло Б. Ждан

УКРАЇНА ПІД ПАНУВАННЯМ ЗОЛОТОЇ ОРДИ

I.

Великий напад татар на східню та середущу Європу в 1238—1241 рр. поставив в залежність від Золотої Орди українські й московські князівства. Положення цих останніх було предметом дослідів численних російських істориків та, у зв'язку з тим, знайшло в історичній літературі відповідне наświetлення. До останніх, основних праць з тієї ділянки належить зачислити праці Грекова-Якубовського, Насонова та Вернадського.¹ Тому, що названі праці стоять на ґрунті «древньорусскої» або навіть «рускої» (як напр. у Вернадського) концепції етнічної спільноти населення княжої Русі, панування татар на Україні входить також у круг їхніх дослідів. Все таки українсько-золотоордська проблематика виходить у них неповно, ми сказали б «периферійно» та має однобічне наświetлення.

Якщо йдеться про українську історичну літературу, то панування Золотої Орди у різних частинах України знайшло деяке наświetлення у авторів регіональних монографій, як Молчановський, Клепатський, Андріяшев і ін.² Усі вони борються з труднощами, що впливають з незвичайно обмеженої кількості історичних джерел до тієї теми. Такими самими труднощами позначений і синтетичний образ тих часів, що його подає Грушевський у третьому томі своєї монументальної *Історії України-Руси*.³

У зв'язку з тим убозством джерельного матеріалу, автор цієї роз-

¹ Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский, *Золотая Орда и ее падение*. Москва 1950. А. Н. Насонов, *Монголы и Русь*. Москва 1940. George Vernadsky, *The Mongols and Russia*, New Haven: Yale University Press 1953.

² Молчановский Н., *Очерк известий о Подольской земле до 1434 г.* К. 1885. Клепатський П., *Очерки по истории Киевской земли*, 1912. Андріяшев А. М., *Очерки истории Волынской земли до конца 14 ст.* К. 1887. Андріяшев О. *Нарис історії колонізації Переяславської землі до початку 18 в.* *Записки Історично-філологічного відділу Української Академії наук*. Книга 26. Київ 1931. — На жаль праця нам недоступна.

³ Про ці справи Грушевський пише так: «Сею незвичайною бідністю відомостей пояснюється повна неясність деяких основних питань в історії Подніпров'я за півтора століття по татарським погромі, та суперечні погляди, які існують на них в літературі»... *Іст. Укр. Руси* т. 3, стор. 144.

відки не задумує дати вичерпного погляду на положення України під пануванням Золотої Орди але спробує зіставити найважливішу проблематику тієї теми і відповідно її наświetлити.

**

З поміж найбільш спірних питань з комплексу українсько-татарських справ на перше місце висувається питання форм залежності українських земель від Золотої Орди. Тому, що справі взаємин Галицько-Волинської Русі з татарами присвячена окрема праця,⁴ ця розвідка зупиняється тільки над осередніми та східними українськими землями: над Поділлям, Переяславщиною, Київщиною та Чернігівщиною.

Зачнемо все таки від Галицько-Волинської спадщини князя Романа Мстиславича, самодержця всієї Русі, який об'єднав під своїм пануванням не тільки Галичину, Волинь і Київщину,⁵ але розбивши половців прилучив теж Пониззя.⁶ Син і наслідник Романа, князь Данило пішов слідами батька і всупереч дуже несприятливих обставин та перешкод не тільки з боку своїх, українських більших і менших противників але також з боку сусідів Угорщини і польських князів, безпосередньо перед другим нападом татар, об'єднав більшість земель, включаючи Київ під своєю рукою.

Галицько-волинський літопис подає нам коротку вістку, з якої довідуємось, що під час другого нападу татар на Україну, громади болохівців, що жили на теренах горішнього бігу Бога і Случі ввійшли в порозуміння з татарами та зобов'язались для них «сіяти пшеницю і просо».⁷ Таким чином громади болохівців вийшли з-під влади Данила і піддалися татарам. Коли ж до цього всього болохівці прилучились до Ростислава Михайловича, сина чернігівського князя і претендента до галицького княжого стола у його поході на Пониззя, осінню 1241 р., Данило відповідно зареагував: на чолі своїх військ напав на болохівську землю, здобув та знищив їх городи Деревич, Губин, Кобуд, Кудин, Городець, Божеський і Дяків. Похід Данила на болохівців відбувся ще перед поворотом татар з Угорщини.⁸

Але протикнязівський рух не обмежувався тільки до болохівців; він знайшов також своїх прихильників на Пониззю. З гал.-вол. літопису довідуємось, що в 1250 рр. коли татарські війська прибули до

⁴ М. Б. Ждан, До питання про залежність Галицько-Волинської Русі від Золотої Орди «Український Історик» чч. 13—20. 1967, 1968.

⁵ М. Грушевський, цит. праця т. 3, стор. 8—9.

⁶ В. Т. Пашуто, *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*, 1950, стор. 193.

⁷ *Полное собрание русских летописей*. Том второй. Ипатьевская летопись. Москва 1962, стор. 792. В дальшому цитуємо як ПСРЛ т. II. Переклад літописних текстів подаємо за: *Галицько-волинський літопис*, переклав і пояснив Теофіл Коструба. Ч. II, стор. 23. В дальшому цитуємо як: *Гал.-вол. літ. т. II*, стор. 3.

⁸ ПСРЛ. там-же.

Бакоти, головного міста Пониззя, посадник Бакоти Милій добровільно піддався їм.⁹ Татари завели там свою владу віддавши її в руки свого баскака. Приявність баскака в Бакоті говорить ясно одне: вона доказує, що ціла справа була не ділом передових татарських стеж, що кочували на чорноморських степах, а дією запланованою і переведеною з доручення центральної влади в Сараю. Та це не відстрашило Данила від протидії. Він вислав на Пониззя війська під проводом свого сина Льва, який здобув Бакоту, взяв в полон посадника Милія і баскака та привіз їх до Данила. Діставши від Милія приречення, що він залишиться вірним Данилові, цей випустив його на волю. Все таки Бакота отже й Пониззя не залишились при Данилові. Літописець розказує, що Милій повернувшись до Бакоти зрадив Данила і віддав Бакоту татарам.¹⁰

Виступи Данила проти болохівців та Пониззя не могли залишитись без відповідної реакції з боку Сараю. Доручення перевести відплату та закріпити згадані землі за Золотою Ордою одержав Куремса, начальник найдалше на захід висунених татарських відділів, якого завданням, як твердить папський легат Пляно Карпіні «було боронити західних границь Орди перед несподіваним нападом західноєвропейських військ».¹¹ Перші атаки повів Куремса на Крем'янець, якого посадник Андрій, лявіруючи між Данилом і татарами хотів задержати незалежність (1254 або 1255 р.). Андрій вправді стратив життя але Куремсі не вдалось здобути Крем'янця, який залишився при Данилі. У відплату на те більші військові з'єднання Данила напали на болохівців та мешканців Побожжя, які користаючись виступом Куремси знов піддалися татарам. Та війська Данила перевели відповідну паціфікацію, у висліді якої «прийшли до Данила білобережці, чорнятинці й усі болохівці».¹² Военна активність та осяги Данила викликали з черги протиакцію Куремси але відплатні походи Куремси на Данилові посілости не вдались. Ані Володимира Волинського ані Луцька Куремса не здобув. Вони так і залишились при Волині.¹³

На жаль на тому вриваються літописні інформації про українсько-татарський конфлікт з приводу «татарських людей». Дальші наші розважання, з браку конкретних джерельних вісток, будуть оперті тільки на заключеннях, що їх можна витягнути з загальної ситуації та галицько-волинських — татарських відносин, що існували в другій половині тринадцятого віку.

Як відомо після смерти Батия (1256 р.), по короткій перерві, на ханський престіл наступив його брат Берке, який цілком змінив біг

⁹ ПСРЛ. т. II, стор. 829.

¹⁰ ПСРЛ. т. II, стор. 828. ГВЛ. т. II, 48.

¹¹ Johann de Plano Carpini, *Geschichte der Mongolen und Reisebericht 1245—1247*. Übersetzt und erläutert von Dr. Friedrich Risch. Leipzig 1930, pag. 222.

¹² ПСРЛ. т. II, стор. 838, ГВЛ. т. II. 54.

¹³ Над генезою і перебігом війни Данила з Куремсою зупиняється довше А. Н. Насонов, *Монголы и Русь*. Москва 1940, стор. 24—26.

татарської політики. Передовсім, він відкликав свої війська з Ірану, а зате зміцнив передові татарські військові відділи на західних кордонах Золотої Орди. На чолі скріплених західних військ поставив досвідченого в боях проти північних московських князівств та на Угорщині воеводу Бурундая. Бурундай змусив Данила дати йому галицько-волинські війська для скріплення татарських відділів у їх нападі на Литву (1258), а на наступний рік несподівано напав на галицько-волинську Русь і, в неприязности Данила розказав братові Данила, Василькові, розкидати укріплення збудовані довкруги тамтешніх городів. Таким чином Бурундай не тільки позбавив Данила його союзника, литовського князя Мендовга, але й змусив його відложити пляни об'єднання усіх українських земель в одну цілість.¹⁴

Важко припустити, щоб у тих обставинах Данило мав якунебудь змогу задержати при собі ті землі «татарських людей» та болохівців і Пониззя за які він дотепер, назагал успішно, боровся з татарами. Таким чином ми маємо повне право додумуватись, що згадані землі входять під *безпосереднє* панування татар. Підкреслюємо тут безпосередню залежність від татар, бо впродовж останніх десятиліть перед цими подіями не стрічаємо жадних князів, крім Данила і зліквідованого татарами чернігівського Михайла, згл. його сина Ростислава, які були б зацікавлені в посіданні тих земель. Зрештою, як то бачимо з літописів «татарські люди» самі воліли мати татар за своїх безпосередніх зверхників.

Б. Д. Греков розглядаючи панування татар у Східній Європі пише дослівно: «у нас не має жадних даних для твердження, що нібито частина бувшої Київської Держави ввійшовши в склад Золотої Орди, залишилась у сфері її безпосередньої експлуатації. Усі дані, що мали місце після завоювання говорять про щось іншого: усі руські землі стали залежними від татарського хана за посередництвом своїх місцевих представників влади».¹⁵ Важко відгадати яких «представників влади» має Греков на думці — ми тих представників на Поділлі впродовж поверх столітнього панування татар на Поділлі не бачимо. До речі, Українська Радянська Енциклопедія не погоджується з твердженнями Грекова. На карті «Золота Орда з 13 ст.» зазначено, що Галичина, Волинь, Київщина та Чернігівщина це «території на Русі підвладні Золотій Орді» — але Поділля це «територія Золотої Орди».¹⁶

II.

Впродовж цілої сотні літ непроглядна тьма закриває долю тих східних окраїн Галицько-Волинської Русі, за які король Данило так

¹⁴ М. Б. Ждан, До питання про залежність Галицько-Волинської Русі від Золотої Орди. *Український історик*, 1-2 (13-14) Рік 4, Нью-Йорк 1967, стор. 36.

¹⁵ Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовський, *цит. праця*, стор. 231.

¹⁶ *Українська Радянська Енциклопедія*, т. 5, стор. 307.

послідовно воював з татарами. Аж врешті в 1350-тих роках вони виходять із татарського горнила на історичну арену під назвою «Подільська земля».¹⁷ Хроніка Биховця під роком 1351 розповідає так: «Великий князь Ольгерд зібрав свої литовські сили, пішов і побив татар на Синіх Водах, трьох братів, Хачибей, Кутлубугу і Дмитра. А ті три брати правили в Орді і були отчичами і дідичами Подільської землі, вони назначали на Поділлі отаманів, які завідували всіма доходами, до них приїжджали татарські баскаки і забираючи у тих отаманів данину, відвозили її в Орду».

Цитована вістка, яка у дещо змінених варіантах повторяється у кількох тогочасних літописах і хроніках подає нам незвичайно важливі інформації. У зв'язку з тим вона стала предметом дбайливої аналізи і дала підставу до пристрасної полеміки на тему: хто і коли визволив Поділля з-під татарського панування і під чію владу, польську чи литовську воно після того перейшло.¹⁸ Для нас, наразі, важлива ця частина джерела, що не має у собі полемічних елементів, а саме: в половині чотирнадцятого століття Поділля (отже більша частина тих земель, за які йшли бої короля Данила з татарами Куремси) було ще в *безпосередній* залежності від татар. Ця ж сама вістка відкриває нам образ форм тієї залежності — очевидно в найзагальніших формах: *татари назначували отаманів, які завідували усіма доходами*. Вправді Грушевський твердить, що отаманів вибирало з поміж себе місцеве населення,¹⁹ але, на нашу думку немає підстави відкидати твердження хроніки Биховця, тим більше, що так належить інтерпретувати й твердження інших літописів (як напр., Супрасльського списку), де кажеється, що Поділлям правили три брати Хачибей, Кутлубуга і Дмитро отчичі й дідичі тієї землі, «а від них завідували (нею) отамани...» За назначуванням, а не їх вибором свідчило б, на нашу думку уже орієнтальне походження слова отаман²⁰ імпортоване кочовиками, як також факт, що демократичний принцип виборів не був практикований серед татар. Річ ясна, отамани походили зпоміж місцевого населення, добре визнавалися у маєткових можливостях своїх сусідів і тим самим надавалися до виконування своїх завдань. Вищою інстанцією влади на Поділлі являються баскаки, які за твердженням хронікарів, приїжджали — напевно в задалегідь означеному часі — до осель, забирали дань

¹⁷ *Хроніка Биховця*, Акад. Наук СРСР. Москва, 1966, стор. 56. Про назву «Поділля» гляди: М. Грушевський *Іст. України-Руси*, т. 4, стор. 89. Там же про його безпосередню залежність від Золотої Орди.

¹⁸ Важливіша література до цього питання така: Antoni Prochaska, *Podole lennem Korony, Rozprawy Akademji Umiejtności*. Т. 7, str. 256—279. Kraków 1895. Stefan Maria Kuczyński, *Sine Wody. Studia z dziejów Europy Wschodniej, X—XVII w.*, str. 135—180. Warszawa 1965. М. Грушевський, *Історія України-Руси*. Т. 4, 1955. На стор. 456—457, додаток: Оповідання русько-лит. літописи про окупацію Поділля Ольгердом.

¹⁹ М. Грушевський, *цит. праця*, т. 3, стор. 182.

²⁰ George Vernadsky, *op. cit.*, pag. 223. St. M. Kuczyński, *op. cit.*, pag. 154. увага під ч. 129.

від отаманів та відвозили її «в Орду» т. є у ханську столицю. Роля та завдання баскаків у татарським адміністративним апараті досить добре (хоч ще не цілком) насвітлена в історичній літературі. Знаємо, що на випадок потреби, вони могли користуватись допомогою татарських військових відділів або, навіть, творити власні поліційні відділи зложені з місцевого населення.²¹ Все таки їх діяльність підлягала контролю так центральної влади, як і безпосередніх начальників більших провінцій. Якщо ідеться про цих останніх то в 1350-тих роках ними на Поділлі, згідно з інформаціями тогочасних хронік мали б бути «дідичі й отчичі подільської землі» татарські достойники: Хачибей, Кутлубуга і Дмитро. Правдивість інформацій про тих трьох татарських зверхників Поділля під знак запиту поставив польський історик С. Кучинські автор праці про «Сині Води», де мала відбутись битва литовського війська під проводом Ольгерда зі згаданими татарськими достойниками. Залишаючи, наразі, на боці питання цих трьох «дідичів й отчичів» подільської землі, ми можемо з цілою певністю назвати двох перших начальників згаданої землі: були ними Куремса і Бурундай. Справа в тому, що в татарській дійсності функції цивільної адміністрації були тісно пов'язані з військовими функціями. Третій знаний нам начальник Поділля — або точніше сказавши — володар Поділля — це емір Ногай. Ногай нащадок Джучі, добрий полководець і, як потім показалось, зручний політик. віддав великі прислуги Золотій Орді у війні з перськими Гулагідами в 1264—1265 рр. В нарогуду за це він одержав Причорноморські простори від гирла Дунаю по Дніпро включаючи Крим.²² За його часів, як то нам відомо, попали галицько-волинські князі під фактичну залежність від Золотої Орди.²³ Як високо стояв авторитет Ногая свідчить факт, що до нього, а не до Телебуги — тодішнього хана Золоті Орди звертався князь Лев Данилович з проханням допомогти проти Польщі в 1279—80 рр.²⁴ Не від речі тут буде зазначити слабо підкреслюваний в нашій історіографії факт, що також князь Володимир Василькович їздив у ділових справах до столиці Ногая.²⁵

²¹ Першу джерельну інформацію про баскаків подає Пляно Карпіні. Вона звучить: „Wenn die Bewohner einer Stadt oder eines Landes nicht tun, was sie wollen, so werfen ihnen diese Bascaki, Treulosigkeit gegen Tataren vor, und infolgedessen wird die betreffende Stadt verheert und Einwohner getötet. Carpini, *Op. cit.*, pag. 187. В. Spuler, *Die Goldene Horde*, Wiesbaden 1965, pag. 316 пише про них так: „Eine der wichtigsten staatlichen Aufgaben war neben der Außerhaltung der öffentlichen Ordnung die Einhebung der Steuern“. Докладніше про баскаків пише також А. Н. Насонов *цит. праця* стор. 17—22.

²² Греков, Якубовський, *цит. праця*, стор. 84.

²³ М. Б. Ждан, *цит. праця*, Укр. Історик ч. 3—4 (15—16), 1967, стор. 95.

²⁴ ПСРЛ, т. II, стор. 881.

²⁵ П. Соколов в праці: *Русській архієрей изъ Византии и право его назначения до начала 15 в. Киевъ 1913*, згадуючи про Номоканон писаний у Володимирі Волинському, подає із нього таку записку: «В лѣто 6794 (1286) списанъ бысть Номоканонъ Боголюбивымъ княземъ Владимиромъ»

Ріст політичних впливів Ногая довів до збройного конфлікту між ним і ханами Золотої Орди. У кінцевій фазі того конфлікту впав на полі бою Ногай (1299 р.). У дальших боях згинули всі його нащадки, тільки одному з його внуків вдалось втекти з 3 000 своїх прихильників в 1300—1302 рр.; за свідченнями одного арабського хронікара він поселився на Поділлі;²⁶ другий арабський прони́кар пише, що відділ недобитків втік на північ «съ просьбою о покровительстве къ одному изъ тамошних царей...»²⁷ Якщо ці дві вістки зіставити зі собою, то можна прийти до переконання, що під час упадку значення Золотої Орди з одного боку, і росту поваги та сил Юрія І. Львовича, Галицько-Волинська держава не тільки вийшла з під панування Золотої Орди але й зайняла Поділля.²⁸ Як довго Поділля могло бути під пануванням Галицько-Волинської держави важко ствердити. На нашу думку це могло тривати до початків 1320-тих рр. коли хан Узбек зайнявши ханський престіл і розчислившись із своїми внутрішніми противниками зачав своїми військовими походами відвоювати втрачені землі. Не є виключене, що перехід Поділля під панування татар належить до смерті князів Андрія і Лева Юрієвичів, що як твердить, Мацяк впали в боротьбі з татарами.²⁹

Належить припускати, що військові події, які на переломі 13—14 вв. мали місце на Поділлі (війна ханів Золотої Орди з Ногаєм та його нащадками і походом Узбека на Україну), дуже прорідили населення Поділля. Все таки багата природа, зокрема родючий чорнозем та тепле, сонячне підсоння були завжди притягаючою силою для підприємливих переселенців з густіше населених українських земель. Ярлик Менглі Герая наданий польському королеві Жигмонтові І-му в 1507 р., який підтверджував передачу українських земель ханом Тохтамишем Витовтові, між відступленими землями згадує також: «... Подолскую тму, со всіми входы и зъ данми, и зъ землями и

сыномъ Василковьмъ, внукомъ Романовьмъ и благолюбивою княгинею его Ольгою Романовною, а мы рекше конецъ Богу нашему слава во вѣки. Аминь. Пишущимъ же намъ сія книга, поѣха господь нашъ къ Ногаевы, а госпожа наша оста у Владимера, занѣ бѣша немощію утонула лѣто зѣло; того ради немощно б ей проводити его».

²⁶ Тизенгаузен В. Т. *Сборникъ материаловъ относящихся къ истории Золотой Орды*. Том I, СПб, 1884, стор. 119.

²⁷ Тизенгаузен В. Т. *там же*, стор. 384.

²⁸ М. Б. Ждан, *цит. праця*, Укр. Історик, ч. 1—4, 1968, стор. 69.

За правдивістю наших поглядів про незалежнення Галицько-Волинської Русі від Золотої Орди промовляє вістка, що її подає арабський хронікар Бейбарс під 1300—1301 рр. Там читаємо, що зять Ногая Таз разом зі своїм намісником Тунгузом «отправился въ грабительскій походъ на земли Валахов і Русских... Зіставлення Валахії з Руссю вказує, що йшлося в тому випадку про сусідні землі, отже про Галицько-Волинську Русь. Грабительських походів татари не робили на землі, що до них належали і які вив'язувались з тягарів — данин наложених татарами. Таким чином маємо доказ, що Галицько-Волинська Русь вже тоді не належала до них.

²⁹ В. Мацяк, *Галицько-Волинська Держава 1290—1340 рр. у нових дослідях*. Авґсбург, 1948, стор. 18.

водами; Каменецкую тму, со всіми входы и данми, и зъ землями и водами; Браславскую тму, со всіми входы и зъ данми и зъ землями и водами...»³⁰ — Таким чином на Поділлі (у вужчому того слова значенні) було вже тоді досить велике скупчення людей з трьома великими міськими осередками; хто знає чи те скупчення не було більше як на інших теренах України за виїмком Галичини та Волині.

III.

Справа залежності Переяславщини від Золотої Орди знайшла також різне насвітлення серед істориків останніх десятиліть. І так М. Грушевський твердить, що «коли Данило їхав до татар при кінці 1245 р., він з Києва поїхав на Переяслав і тут стріли його татари. Ся обставина, як також і те, що літописець не згадав (як це зробив про Київ), до котрого князя Переяслав належав піддають гадку, що Переяслав і Переяславщина тоді князя не мали і залежали безпосередньо від татар.³¹ Тієї самої думки є російський, радянський історик В. В. Мавродин. В його праці читаємо: «В течение 40—50-х годов вся Черниго-Северская земля и Переяславль оказались захваченными татарами, причем Переяславль повидимому потерял самостоятельность и непосредственно зависел от татар...»³² Протилежне твердження стрічаємо у праці «Золотая Орда и ее падение», якої співавтор Греков, як це ми вже перед тим згадували стоїть на становищі, що всі руські землі (отже і Переяславщина), були залежні від Золотої Орди за посередництвом своїх князів, іншими словами були посередньо залежні від татар.³³

У наших попередніх розважаннях ми старались доказати, що Поділля — очевидно східне — знайшлося під безпосереднім пануванням Золотої Орди, а тепер спробуємо переглянути ті джерельні вістки, які промовляють за тим, що і Переяславщина попала під таке саме безпосереднє панування від татар. Це очевидно не легка справа, головно з погляду на те, що про Переяславщину після татарської навали наші літописи майже не згадують.³⁴ Як нам відомо весною 1239 р., пригтовляючи головну атаку на Київ, татарські відділи Батия «прочисували» передпілля. Під час тієї акції татари мусіли зай-

³⁰ Акты относящиеся к истории Западной России, т. I, но. 5.

³¹ М. Грушевський, *цит. праця*, т. 3, стор. 174—175.

³² В. В. Мавродин, Левобережная Украина под властью татаро-монголов, *Ученые записки Ленинградского Ун-та 1939*. Серия истор. наук, стор. 39—65.

³³ Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский, *цит. праця*, стор. 231.

³⁴ Про ці справи М. Грушевський так пише: «За повним браком відомостей про Переяслав дотепер ніхто ані не пробував здати справу з її становища в татарські часи. Монографія про Сверхщину Голубовича і Багалія промовчують Переяславщину від татарських часів зовсім, а новіша книжка Ляскоронського про Переяславщину кінчить татарським погромом. *Цит. праця*, стор. 175 прим. 2.

няти і знищити укріплені городи на річці Сулі, яких завданням було здержувати напади кочовиків на Русь.³⁵ Не виключене, що деякі з них боролись, а населення й військові залоги інших (як, напр., Воїня) без опору втекли перед татарами.³⁶ Після сфорсування оборонної лінії на Сулі татарські відділи підступили під Переяслав. Помимо завзятої оборони татари здобули та пограбили місто і вбили єпископа Симеона. У світлі того факту, що татари відносились до духовенства інших релігій з не абиякою толеранцією, убивство єпископа Симеона важко вяснити. Все таки твердження Мавродіна, що ніби то єпископ Симеон був княжим намісником,³⁷ і це могло причинити його смерть, належить розглядати як одну з гіпотез, які стараються вяснити цю подію. Друге твердження цього ж історика, що мовляв: «В Переяславле стал с большим отрядом татарский военачальник Куремса»,³⁸ належить розглядати як нічим не обоснований здогад.

Першу вірогідну вістку про татарську залогоу в Переяславі подає Галицько-Волинський літопис. У ньому, під роком 1245, читаємо, що Данило на заклик Батия віддати йому Галич вирішив сам поїхати до ханської кватири, щоб виеднати собі ярлик на свої землі. В дорозі на схід спинився кілька днів в Києві, у якому, як виходить із тексту літопису, не було тоді татар, а потім поїхав в дальшу дорогу. «Він приїхав до Переяслава й тут стрінули його татари. Звідси поїхав до Куремси й бачив, що нема в них добра...»³⁹ З тієї короткої інформації довідуємось, що в Переяславі стояли вже татарські відділи але Куремси, військового начальника південної України в ньому не було; його кватира була десь дальше в ближче неозначеному місці на південний схід від Переяслава.

Другу вістку про розташування татарських відділів в середущій Україні подає нам папський легат Пляно Карпіні, який у переїзді до монгольської столиці Каракоруму, задержався в Києві і перебував у ньому кілька днів вкінці січня та з початком лютого 1246 р. Їдучи далі на схід він каже: «...ми прибули до села під назвою Канів, що стояло безпосередньо під зверхістю татар...»⁴⁰ (підкреслення наше — М. Б. Ж.). В поворотній дорозі — у травні 1247 р. Карпіні прибув до кватири Куремси, який дав йому як супровідників двох половців і татарина, що мали товаришити Карпіні в його поворотній дорозі. Татарин залишив їх на останній, пограничній стійці татарських відділів, а половці по шести днях приїхали з Карпіні до Києва.⁴¹

³⁵ Довженок В. Й., Гончаров В. К. Юра Р. О. *Древньоруське місто Воїнь*, Київ 1966, стор. 10.

³⁶ В. В. Каргалов, *Внешние-политические факторы развития феодальной Руси. Феодальная Русь и кочевники*. Москва, 1967, стор. 118.

³⁷ В. В. Мавродин, *цит. праця*, стор. 40.

³⁸ Там же.

³⁹ ПСРЛ. т. II, стор. 806. *Гал.-Вол. літ.* т. II, стор. 32.

⁴⁰ Johann de Plano Carpini, *op. cit.*, pag. 220.

⁴¹ *op. cit.*, pag. 260.

Підтвердження вісток Карліні подає також його товариш подорожі польський монах Бенедикт, який каже, що з допомогою польського князя посольство прибуло до Києва, який «тепер стогне під татарською неволею. Урядовці, що стояли на чолі того міста, дали супровід на шість днів до першої стійки татар, що знаходився приблизно на половецькій границі».⁴²

За тим, що Переяславщина знайшлась під безпосередньою владою Золотої Орди свідчить ще одна подія: В 1261 р. для християн-православних мешканців Золотої Орди створено окрему єпархію з епископською столицею в Сараю.⁴³ П'ять літ пізніше в 1269 р. прилучено до тієї єпархії Переяславщину. Про цю подію так пише Патріярший літопис: «Того же лѣта преосвященный Кириль митрополить Киевский и всея Руси постави Теогнаста епископомъ Русскому Переяславлю и Сараю».⁴⁴ Те, що в Переяславі не відновлено було тамтешньої єпархії або принаймні не прилучено її до близького Києва, а включено в юрисдикцію сарайського єпископа мусіло мати свою причину. Такою причиною було переведення Переяславщини під безпосередню політичну залежність від Золотої Орди. Така розв'язка справи йшла по лінії традиції, або точніше кажучи, постанов церкви, у якій згідно з постановами 17-го халкедонського собору кордони єпархій повинні були покриватись з політичними чи адміністративними кордонами.⁴⁵

Усі наведені нами дані доказують, що Переяславщина, подібно як і Поділля позбавлені своїх князів з родини Руриковичів, після татарської навали з 1239—41 рр. попали під безпосереднє панування Орди. Суспільний і політичний лад у Переяславщині мусів бути подібний до такого ж ладу на Поділлі. Маємо дві церковні грамоти, які кидають дещо світла на ці справи. Справа була така: між єпархіями в Сараї і сусідною з нею в Рязані виник спір до кого мають належати землі «по Червленому Яру та у місцевостях прилеглій до правого берегу рік Ворони та Хопра», землі, що лежали на правому березі Дону. Справа була церковно-адміністративного порядку і як така не підлягала ханській компетенції, а лежала в руках Київського митрополита. Докладну генезу і перебіг цього спору подає цитована нами праця Федорова, з якої довідуємось, що населення згаданих земель стояло в гострій опозиції до претенсій рязанських владик і воліло держатись Сараю і Переяслава, що, певно, був другим осередком сарайського єпископства. Не є виключене, що основною причиною тієї ворожнечі, як виходить з праці Федорова, були етногра-

⁴² *op. cit.*, pag. 265.

⁴³ М. М. Д. Приселков, *Троицкая летопись*. Москва 1950. На сторони 327 читаємо: «Того же лѣта постави митрополить епископа Митрофана въ Сараѣ».

⁴⁴ ПСРЛ. Т. 9—10. Патрияршая или Никоновская летопись, Москва 1965 г. стор. 147—148.

⁴⁵ С. Федоров, *Борьба за межі степової єпархії в 13—14 вв. Записки чина св. Василя В.*, т. 6, випуск 1—2, стор. 10. Львів 1935.

фічні різниці — різниці, що впливали з приналежності до московської народності рязанців і руської народності мешканців сарайсько-перейславської єпархії, що простягалась навіть на Правобережну Україну. Справа перебігу спору і його закінчення не важлива для нашої теми; ми хотіли б тільки зацитувати ті місця грамот, які кидують світло на суспільно-адміністративний лад спірних земель, маючи на увазі те, що такий самий лад мусів бути у цілій сарайсько-перейславській єпархії. У вступі грамоти митрополита Теогноста грека з походження, який перший переселився з Києва в Московщину і займав митрополичу катедру між 1325 і 1353 рр. читаємо: «Благословеніє Теогноста, митрополита всея Руси, къ дѣтям моимъ къ баскакомъ и къ сотникомъ, и къ игуменомъ и попомъ, и ко всѣмъ крестьяномъ Червленого Яру и ко всѣмъ городомъ по Велику Вору...» далі слідує рішення в справі спору, що признає спірні терени рязанському владиці. Друга грамота, яку біля 1360 р. виставив митрополит Олексій, українець з походження, зачинається так: «Благословеніє Алексія митрополита всея Руси къ всѣмъ крестьяномъ обрѣтающимся въ предѣлѣ Червленого Яру, и по карауломъ возлѣ Хопоръ по Дону, попомъ и диякономъ, и къ баскакомъ и къ сотникомъ и къ бояромъ...», далі слідує підтвердження рішення Теогноста в справі приналежності теренів «Червленого Яру і околиці до рязанської єпархії і заклик давати рязанському владиці відповідну церковну «пошлину» (податок).⁴⁶ Цитований вступ до грамот обох митрополитів хоч як він короткий дозволяє нам накреслити загальний, далекий від деталей, образ земель південної України, що попали під безпосереднє панування татар. На підставі обох вступів можемо ствердити, що, ця полоса України, найбільш з усіх інших нищена нападами половців і татар, все ж таки задержала своє корінне населення. Якщо на правому березі Дону залишилось православне селянство, то тим більше мусіло воно зберегтись на більш віддалених від Орди землях, отже в Переяславщині. Мало того, в грамотах згадується не тільки селянство але й городи. Звичайно, в тодішніх обставинах вони не могли мати мілітарно-оборонного значення ані не були адміністративними центрами, які звичайно були зв'язані з військовими квартирами татар, але — на нашу думку — були й осередками торгівлі та ремесла, якими татари не тільки користувались, але якими вони, подекуди, опікувались. У зв'язку з тим сарайсько-перейславська єпархія була поділена на мережу парохій зі своїми власними попами і дияконами. Автономними одиницями були монастирі з ігуменами на чолі, про яких виразно згадується в грамотах. Адміністраційні функції виконували баскаки і сотники. У світлі митрополичних грамот належить сподіватись, що як одні, так і другі визнавали православну релігію, інакше годі було б вияснити заклики митрополитів на адресу баскаків і сотників. Характерне те, що в грамотах немає згадки про князів, це, очевидно, підтверджує нашу тезу про відсутність князів в Переяславі. Є, натомість, згадка про

⁴⁶ С. Федоров, *цит. праця*, стор. 2–3.

бояр. Таким чином ця давна і добре знана верства княжих часів знайшла там можливість дальшого існування. Не має натомість згадки про тисячників — імовірно з того приводу, що ця державна функція була доступна тільки для татар, себто для визнавців магометанської релігії. Порівнюючи суспільно-політичний лад Переяславщини і Поділля натрапляємо на одну різницю, що її важко буде вияснити. На Поділлі локальну владу виконували отамани, які підлягали баскакам. У Переяславщині отаманів не має, їх місце займають сотники. Чи обов'язки і рамки діяння тих обох категорій урядовців однакові — важко твердити. На нашу думку сотники і отамани в цьому випадку синоніми; але це тільки здогад який потребує відповідної аргументації.

У безкняжій історії Переяславщини під пануванням татар, з'являються прізвища двох «переяславських» князів. Першого з них «князя Іоана Дмитрієвича переяславського и княгиню его Марію» згадує Зотов у своїй праці «Про чернігівських князів на підставі любецького синодика». Назагал історики, не маючи жадних інших даних для підтвердження існування згаданого князя, не присвячують йому увагу. Грушевський згадуючи про Переяславщину та про цього князя так пише: «Правда був кн. Іван Дмитрович в Переяславі суздальським (останній князь на сім столі, умер 1302), але, що суздальських князів в сім синодику взагалі не видно, то насувається гадка, що може то був князь Переяслава руського?»⁴⁷

Дещо більше відомостей маємо про другого переяславського князя Олега, якого згадують литовсько-руські літописи; з літопису Биховця виходить, що Олег разом з іншими південно руськими князями воював проти литовського князя Гедиміна. Війна наших князів мала закінчитись невдачею. У війні загинув Олег, а Переяслав та інші наші землі мав зайняти Гедимін.⁴⁸

М. Андрусак у своєму критичному огляді праці Грицака «Галицько-Волинська Русь» цілком правильно зазначає, що літопис Биховця писаний панегіристом і тому у використуванні його, як історичного джерела, треба бути дуже обережним.⁴⁹ Застереження щодо правдивості вісток з літопису Биховця існували вже й перед тим. Погляди різних істориків на вартість оповідання Биховця подає Ст. Кучинський, який хоч сам і не відкидає можливості литовської експансії Гедиміна в Київщині бачить в оповіданні Биховця чимало недокладностей.⁵⁰

Дещо пізніше — в наших розважаннях про долю Київщини під пануванням Золотої Орди, ще раз повернемось до оповідання Бихов-

⁴⁷ Михайло Грушевський, *цит. праця*, т. 3, стор. 175.

⁴⁸ *Хроника Быховца*, Москва 1966, стор. 50.

⁴⁹ Микола Андрусак, *Нова праця про Галицько-Волинську Державу, Свобода, Нью Джерсі 27–29 січня 1959 р.*

⁵⁰ S. M. Kuczyński, *Ziemie Czernihowsko-Siewierskie pod rządami Litwy*. Warszawa 1936, pag. 106–108.

ця. Наразі спробуємо у формі гіпотези сформулювати наш погляд на долю Переяславщини початків 14 століття: Хоч поза іменем князя Олега в русько-литовських літописах, назв жадних інших князів Переяслава ніде інде не стрічаємо, не можемо з цілою певністю відкинути його існування. Під час тогочасної політичної ситуації в Золотій Орді, зокрема під час війни хана Тохту з Ногаєм, та упадком сил і престижу Золотої Орди (про що буде мова пізніше), настала можливість, що Переяславщина могла вийти з під безпосередньої залежності Золотої Орди, а навіть знайти свого українського князя. Думаємо однак, що можливість тієї еманципації тривала тільки до відновлення сил Золотої Орди за хана Узбека (отже в двадцятих роках 14 стол.), який, якщо не повернув Переяславщину знов в безпосередню залежність від татар, то принаймні погодився на існування місцевих князів — Руриковичів — переводячи їх у посередню від себе залежність.

(Продовження слідує)

Михайло Б. Ждан

УКРАЇНА ПІД ПАНУВАННЯМ ЗОЛОТОЇ ОРДИ

IV.

Одною з найважливіших функцій адміністраційного апарату Золотої Орди, яку радянські історики, цілком правильно називають паразитною державою, було збирати податки з земель, що їм безпосередньо підлягали. Вже під час переходу армії Батия через Україну на Угорщину, деякі групи хліборобського населення піддалися татарам з обов'язком «сіяти пшеницю і просо» для них. Це, очевидно, було на руку татарам, які в той спосіб улегшували прохарчування своєї армії. На підставі тієї літописної вістки скоструйована думка Грушевського про те, що «обов'язок давати хлібну данину мабуть не був дуже обтяжливий» і це було між іншим, причиною протикнязівського руху.⁵⁰ Навряд чи можна погодитись з думкою Грушевського. Можливо, що на самому початку панування татар, заки ще усталилась їх адміністрація та переведено відповідний і в подробицях опрацьований розклад податків так і було. Але, з пізніших джерельних інформацій знаємо, що податкові тягарі наложені татарами були дуже тяжкі. Ми маємо свідчення арабських істориків про те, що населення Золотої Орди під час неврожайних літ змушене було продавати своїх дітей в неволю, щоб одержаними тією дорогою грішми вив'язатись зі своїх податкових зобов'язань.⁵¹ — Якщо так було з кочовиками, то годі сподіватись, щоб населення українських земель, що ввійшло в безпосередню залежність від Золотої Орди мали якісь полегші.

Податкова система татар дотепер ще не зовсім добре висвітлена істориками. Але з тих фрагментів, що їх подають татарські ярлики і наші літописи можна догадуватись, що вона була дуже скомплікована. Цілість податкових зобов'язань радянські історики називають «виходом» або «ординським виходом». Ця назва походить з татарських ярликів, з яких один, цитований вже нами ярлик Менглі Герая для польського короля Жигмонта вчислює усі «тьми» «со всіми входы и з данми», які Золота Орда відступила своєму сусідові. Нам здається, що в нашу історичну термінологію ці податкові тягарі повинні ввійти під назвою «дань» або «данина». Співчуваючи з положенням Данила підчас його побуту в Орді, галицько-волинський літопис нарікає, що

⁵⁰ М. Грушевський, *цит. праця*, т. 3, стор. 159.

⁵¹ В. Т. Тизенгаузен, *цит. праця*, т. 1, стор. 232 і 241.

«холопом його називають ще й данини хочуть»,⁵² а хроніка Биховця розказує, що баскаки на Поділлі забирали «у тех атаманов дань, отвозили в Орду».⁵³

Але цілість податкових тягарів дань (чи ординський вихід) ділилась на цілий ряд окремих тягарів, зв'язаних передусім з джерелами прожитку підданих Золотої Орди, як також зі спеціальними ситуаціями та вимогами татар. З тогочасних джерел можна догадуватися, що підставовим податком, що обов'язував усіх підданих Золотої Орди було *подушне*. З назви можна догадуватись, що це був податок, що його платили усі мешканці без огляду на свої зайняття. Як ми це вже зазначили перед тим, незалежно від цього, поодинокі виробничі групи населення платили окремі податки. І так власники худоби, отже передусім кочовики, а також і ті осілі хлібороби, що мали хоч би невелику кількість корів, волів чи коней, платили податок зв. *копчур*. Сплачували його, так як впрочім деякі інші форми податку або грішми або товаром, отже живою худобою, м'ясом, шкурами тощо. Податок наложений на купців та ремісників знаний під назвою *тамги*, що його висоту визначували окремі урядники таможники. Якщо йдеться про наші землі — Поділля і Переяславщину — то дві вище згадані данини з огляду на невеликі групи населення, що займались випасом худоби чи займались торгівлею або ремеслом, не були дуже поширені. Не має отже сумніву, що основною формою данини, що її татари стягали з населення Поділля і Переяславщини був *калан*, данина від осідлого, хліборобського населення. Але крім *подушного*, *копчура*, *тамги* і *калана*, тогочасні джерела згадують ще кілька інших форм данини як: *поплужне*, *запрос*, *пошлина*, *повинність*, *надбавки*, *корм*, *ям* та інші. Про деякі з них, як напр. про *запрос*, *пошлини*, *повинність*, *надбавки* нам нічого не відомо; про інші можна сказати декілька слів: і так *поплужне* це безумовно податок зв'язаний з хліборобськими заняттями, з плугом — але, яке відношення цього податку до *калану* нам не відомо. Не виключене, що це були просто синоніми, при чому *поплужне* було зукраїнізованою формою *калану*. *Корм* — це видатки на утримання ханських урядників і послів, а *ям* — це обов'язок доставки підвод для тих же урядників і перевізників ханських доручень.⁵⁴ Побіжний перегляд згаданих податків виказує, що деякі з них були сталими податками (*калан*, *тамга*, *копчур*, інші спорадичні, відповідно до потреби. Якщо йдеться про першу категорію, про сталі податки, то на думку деяких істориків підставою їх вимірів була десятина, отже десята частина різних форм прибутку.⁵⁵ На те, що так могло бути, маємо деякі вказівки в джерелах: і так під час облоги Рязані татари

⁵² ПСРЛ, т. II, стор. 808.

⁵³ Хроника Быховца, стор. 56.

⁵⁴ Про податки під Золотою Ордою пишуть такі автори: Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовський, *цит. праця*, стор. 224—227; В. Spuler, *op. cit.*, pag. 332—335.

⁵⁵ G. Vernadsky, *op. cit.*, pag. 223.

вимагали від рязанців що десятого коня.⁵⁶ Також Пляно Карпіні оповідає, що населення підбитих земель мусіло платити татарам десятину з усього, навіть з людей.⁵⁷ Марко Поло, який довгий час перебував в Китаю, що тоді перебував під татарським пануванням хана Кубілая пише, що у портовому місті Ганг-чов за імпортовані товари з далеких країн, напр., з Індії, мито виносило десять відсотків. Але цей самий Марко Поло у цьому ж самому місці говорить, що за такі випродуковані на місці товари, як цукор і алькогольні напитки з рижу уряд побирав три і одну третину відсотка. Якщо так було й у інших землях під пануванням татар, то можна припускати, що податкова система татар не мала одностайних норм, а була гнучка й достосована до можливостей і потреб.

До плачення податків було зобов'язане все населення крім духовних осіб усіх релігій. На них накладало татарське правління обов'язок молитись за хана і цілу його родину. Також за виїмкові заслуги для хана або держави деякі визначні одиниці діставали т. зв. тарханні ярлики, на підставі яких влада звільнювала їх від плачення податків. Піддані тархана переходили цілком під його податкову юрисдикцію і, в зв'язку з тим, будучи звільненими від плачення податків для держави, платили їх тільки своєму зверхникові — тарханові. Для ілюстрації цього фінансового законодавства подаємо нижче переклад тарханного ярлика, що його хан Тохтамиш надав Хаджі-бекові:

«Відаюся Богові і вірю в його милосердя і доброту.

Слово Тохтамиша:

Начальникам кримської округи, з Кутлу-Бугою на чолі, бекам, духовним суддям, знавцям права, начальникам, старцям, двірським секретарям, митникам, важникам, бакавлам, урядникам комори, усім майстрам, усім: — Тому, що Тімур-Пулад так постановив: Ми обдарували власника цього ярлика Хаджі-Бека з усіма належними до нього людьми (вони щороку платили до державної скарбниці усі податки з наддатками, яких від них вимагали). Від тієї звилини на майбутність нехай не накладають на Суткул (так) званого «подушного», нехай не вимагають підвод і їжі, нехай не жадають до складу хлібної потрави, нехай окружна влада не доторкнеться жодної людини, яка підлягає Суткулові, так на Криму, як і поза ним на постоях; усім їм, що включені в громаду, для звільнення їх від вимаганих податків, вияву опіки і допомоги, написання охоронного тарханного ярлика — ви всі в тому випадку виказуйте без опору співдію з Хаджі-Беком, а тоді всі, що переводять окружний вимір податку напевно не відва-

⁵⁶ ПСРЛ, т. I. Лаврентьевская летопись. Москва 1962, стор. 514.

⁵⁷ *The Travels of Marco Polo*. Edited with Introduction by Manuel Komroff. New York, 1941, pag. 249.

жатъся кривдити і непокоїти (Хаджі-Бека). Але якщо ти Хаджі-Беку мовлячи: „Так мене обдарили”, зачнеш гнобити нещасних бідаків то ти на тому добре не вийдеш. Так то володіючи надано (правну) силу червоно-опечатаному ярликові. Орда знаходилася (тоді) над Доном, над Ур-тубою в степу. Писано в літі мавпи, дев'яносто чотвертого року місяця Зулжаада двадцять чотвертого».⁵⁸

Хоч наведений ярлик відноситься до Криму і околиці і був виданий у тому часі, коли Поділля входило вже в склад Литви, все таки він має для нас незвичайно цікаві і важливі інформації. Перш за все він називає всіх урядників, які так чи інакше були зв'язані з накладанням і збиранням податків. По-друге, ярлик підтверджує, що першою і найважливішою формою податку було *подушне*.

Велика різnorodність податків свідчить про те, що фіскальні тягари накладані на населення були дуже тяжкі. Тяжке його положення погіршувалось тоді, коли в Орді панувала анархія і кожен із претендентів до ханської влади збирав на свою руку податки і тоді, коли замість збирати податки безпосередньо, татарська влада винаймала їх багатим купцям. Ці піднаймачі, бажаючи на швидку руч збагатитися, здирали з населення усе, що тільки можна було, залишаючи його у крайній нужді. Добре свідoctво про діяльність такого піднаймача дає нам літописне оповідання про баскака Ахмета, до якого ще повернемось.

Думаємо, що найбільш утяжливою формою данини наложеної на населення земель, що безпосередньо підлягали владі Золотої Орди була «данина крови» — обов'язок військової служби. Маємо відомості, що вже під час другого нападу на Україну — у 1240-вих роках, татари включили у свою похідну армію багато українських бранців, яких уживали як «гарматне м'ясо» в Угорщині при здобуванні тамошніх городів.⁵⁹ Цей спосіб підкріплювання татарських військ місцевим населенням і воєнними бранцями був практикований татарською владою вже давніше і на ньому ми докладніше зупинились у нашій праці «Другий напад татар на Україну».⁶⁰

⁵⁸ Це татарське літописання відповідає даті 1 жовтня 1392 року. Ярлик Хаджі-Беків подаємо на підставі праці: Stefan Maria Kuczyński, *Studia z dziejów Europy Wschodniej X—XVII w.* Warszawa 1965. Sine Wody, pag. 178—180.

⁵⁹ O. Wolff, *Geschichte der Mongolen oder Tataren*, Breslau 1872. Спираючись на свідченнях угорських хронікарів на стор. 337 так описує здобування одного городу на Угорщині: «Коли ціле довкілля було спустошене, велика армія зложена з полонених русинів, кумаків і мадярів і невеликого числа татарів окружила місто. Перші заатакували місто мадярські полонені, коли ж вони впали в бою татари змусили русинів, ізмаелітів і куманів до атаки; самі ж татари стояли в запіллі і сміялись з невдач атакуючих, коли ж хтось з атакуючих (русинів чи куманів — прим. наша. Жд.) завернув до втечі, того татари вбивали.

⁶⁰ Михайло Б. Ждан. *Другий напад татарів на Україну*. Визвольний шлях, кн. 5 (208), червень 1965, Лондон, стор. 507.

Після усталення татарської влади на безпосередньо від Золотої Орди залежних українських землях спосіб рекрутування наших людей до татарського війська мусів бути регульований відповідними законами або принаймні усталеною практикою. Як нам відомо з попередніх наших дослідів, ті українські землі, які опинились під посередньою владою Золотої Орди, як напр., Галицько-Волинська Русь, на вимогу ханів зобов'язані були доставляти військовій відділі, які однак були під командою власних князів і що найбільше координували свої дії з татарським проводом.⁶¹ Інакше мусіло бути на тих наших землях, що позбавлені власних князів — як напр., Поділля і Переяславщина — знайшлися у безпосередній залежності від татар. На жаль, з браку відповідних джерел ми не знаємо ані способу рекрутування, ані границі віку зобов'язаних до військової служби. Однокою вісткою, що могла б трохи насвітлити цю справу є згадка Пляно Карпіні, про те, що під час його побуту на Русі татари з-поміж трьох синів в родині забирали одного, забирали також усіх неодружених чоловіків.⁶² Вправді, Пляно Карпіні не каже в якій цілі татари забирали тих хлопців, але Шпулер догадується, що забирали їх до війська.⁶³ Але якщо б здогад Шпулера був правдивий, то все таки перед нами й у цій справі чимало нерозв'язаних питань: невідомо нам, які були границі віку вимагані для військової служби, не знаємо чи ця служба була постійна, чи тільки в випадках военных потреб, тяжко догадатись, чи новобранці переходили якийсь відповідний військовий перешкіл, та до яких військових частин — піших чи кінних — їх приділявано, врешті не знаємо, коли кінчилась їх військова служба. На думку Шпулера руські військові відділи служили у піхоті.⁶⁴ і як такі були уживані передовсім як саперські відділи при мощенні доріг, будуванні мостів та здобуванні твердинь.

Незалежно від здогадів у тій справі одно певне: у татарському війську були руські частини. На доказ цього стрічаємо короткі згадки і в орієнтальних джерелах і в наших літописах. Знаємо, що у війні між ханом Тохту і Ногаєм, Ногай був убитий рукою руського вояка,⁶⁵ думаємо, що цей останній не знайшовся там випадково, але належав до якоїсь руської частини. Про існування таких частин згадує, один арабський історик, який описуючи панування Узбека каже, що: «у

⁶¹ Михайло Б. Ждан. *До питання про залежність Галицько-Волинської Русі від Золотої Орди*. Український Історик, ч. 3—4 (15—16), рік 4. Нью-Йорк—Мюнхен 1977, стор. 96.

⁶² Plano Carpini, *op. cit.*, pag. 184—185.

⁶³ В. Spuler, *op. cit.*, pag. 374.

⁶⁴ *ibidem*.

⁶⁵ В. Т. Тизенгавзен, *цит. праця*, стор. 231. Історик Байбарсь пише, що під час втечі Ногая «Настигль его Русскій из войска Токты: онъ (Ногай) сообщиць ему, кто онъ такой и сказалъ ему: не убивай меня, я Ногай, а отвези меня къ Токтѣ; мнѣ нужно съ нимъ сойтись и переговорить съ нимъ. Но Русскій не поддался его словам, а тогчасъ тутже отрубилъ ему голову» . . .

султана того государства рати Черкесовъ, Русскихъ и Ясовъ».⁶⁷ Цікаве світло на участь руських частин у татарській армії кидають північні літописи: 1378 року на річці Вожі, допливі Оки, прийшло до бою між московським і татарським військами Мамає. У битві, що випала на користь москвичів, їхні відділи «изнимаша на тои воинѣ нѣкоего попа отъ Орды пришедша Иванова Васильевича, и обрѣтоша у него злыхъ зели лютыхъ мешокъ . . .»⁶⁸ Тому, що православна епархія в Сараю, до якої належала також Переяславщина, мусіла мати відповідне число попів, не виключене, що їх в разі потреби включувано в ряди татарських відділів в ролі лікарів-знахарів чи навіть духовників-капелянів для ісповідників православної релігії.⁶⁹ Також згадувана нами грамота митрополита Олексія в справі спору між сарайською і рязанською епархіями згадує «караули» — отже військові відділи над Хопром. Ясно, що «караули» складались з руських вояків, бо до ісповідників іншої релігії митрополит не звертався б у своєму посланню.

Є підстави догадуватись, що українські військові частини татарської армії, на випадок потреби, були віддавані баскакам як поліційні частини, щоб помагати їм при збиранню податків. Так, принаймні, належало б інтерпретувати літописну інформацію про діяльність баскака Ахмета.⁷⁰ Не виключене, що в тих цілях їх висилано до інших країв залежних від Золотої Орди, напр., до Болгарії, в половецькі степи в Туркестан і т. п. Цей здогад можна б опирати на аналогії, що її подають вірменські історики: «Кирикос отмечает, что сборщиками подушной подати были назначены „люди хищные и жестокие“. Никто не осмеливался выступить против Буги, так как его постоянно сопровождал отряд отчаянных разбойников из персов, которые безжалостно относились ко всем»⁷¹ З цього бачимо, що до збирання податків з вірменів татарське правління уживало перські військово-поліційні відділи.

⁶⁷ В. Тизенгаузен, *цит. праця*, стор. 231.

⁶⁸ М. Д. Приселков, *Троицкая летопись*, Москва 1950, стор. 417.

⁶⁹ А. В. Черепин у своїй праці *Образование русского централизованного государства в 15—16 веках*, Москва 1960, стор. 595, згадуючи про цей епізод, пише: «... Интересно, что Орда использовала в качестве лазутчиков представителей русского духовенства...». Ледви чи розвідчик-шпигун міг везти зі собою запаси лікувального зілля, зменшуючи тим самим можливість скорої зміни свого побуту.

⁷⁰ М. Д. Приселков, *цит. праця*, стор. 340—343.

⁷¹ *Армянские источники о монголах*. Москва 1962, стор. 109.

Михайло Б. Ждан

УКРАЇНА ПІД ПАНУВАННЯМ ЗОЛОТОЇ ОРДИ

(Продовження)

V.

Найстаріша і найголовніша частина руської держави — Київщина з «матір'ю руських городів на чолі», так як і інші зрештою частини нашої батьківщини після татарської навали з 1240 рр., не діждалася дотепер адекватного наświetлення в історіографії. Навіть справа її залежності — посередньої чи безпосередньої — від татар дотепер не вирішена. Залишаючи на боці твердження новіших давніших істориків, зацитуємо тут для прикладу думки деяких істориків. І так Г. Вернадський твердить: «В південнозахідній Росії (Україні) — в Переяславщині, Київщині і Поділлі, монголи усунули взагалі княжу адміністрацію і піддали її під свою контролю».¹

Також і Грушевський, не заперечуючи зрештою існування київських князів у татарському періоді, пише: «від татарського погрому Київщина довго — до початків 14 в., а може й довше не була князівством в давнішій значінню, а стояла під безпосередньою зверхністю татар² (підкреслення наше — М. Жд.). Іншої думки є сучасні радянські історики. Критикуючи погляди Грушевського, Б. Д. Греков твердить: «все русские земли стали в зависимость от татарского хана через своих местных представителей власти»,³ іншими словами, на думку Грекова усі руські землі попали під посередню залежність від Золотої Орди. — У наших попередніх розважаннях ми дійшли до переконання, що Поділля і Переяславщина у татарському періоді знайшлися у безпосередній залежності від татар — і в тому ми не погоджуємось з поглядами Грекова. Якщо ж ідеться про станови-

¹ Подаємо дослівний текст цього твердження: «In south Russia (Ukraine) — the Pereiaslaw land, the Kievan land and Podolia — the Mongols removed the Russian princely administration altogether, replacing it by their own control». George Vernadsky, *The Mongols and Russia*. New Haven 1953. — В другім місці Вернадський пише: ... «Kiev after its destruction by the Mongols in 1240 was for number of years under their direct control, ...» *Op. cit.* pag. 238.

² Михайло Грушевський, *Історія України-Руси*, том III, стор. 171. Нью Йорк 1954.

³ Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовський, *Золотая Орда и ее падение*, Москва 1950, 231 стор.

ще Київщини, то тут справа інакша. Але, щоб відтворити образ того становища, нам необхідно зібрати усі ті джерельні фрагменти, що могли б так чи інакше насвітлити цю справу. При цьому мусимо додати, що тих фрагментів незвичайно мало.

Ще під час перебування татар на Угорщині, у 1241 р., чернігівський князь Михайло, головний антагоніст Данила Романовича у його змаганнях злучити всі українські землі в одну цілість, повернувся до Києва. Але, як каже літописець, він не замешкав у Києві, правдоподібно боячись наглого наскоку татар, а поселився на Дніпровому острові.⁴ Син його, Ростислав, тим часом правив Черніговом. Але сувора дійсність перекреслила пляни Михайла відносно Київщини. Після повернення з Угорщини, татари не відійшли в середущу Азію, а поселилися над Волгою, піддаючи своєму контролю всі землі Східної Європи. Михайло, не чуючись безпечним, утік на Угорщину, правдоподібно шукаючи ще раз угорської чи західноєвропейської допомоги.

Другу вістку про Київ подає нам літопис під 1245 р. На вимогу Батия («дай Галич»), Данило Романович, не приготований ще достатньо до війни з татарами, вирішив поїхати до Сараю сам за ярликом на своє князювання. Він, як пише літопис, «віїхав на празник святого Дмитра, помолившись Богові й прибув до Києва. А тоді панував над Києвом Ярослав через свого боярина Єйковича,⁵ далі Данило приїхав до Переяслава і тут стрінули його татари.⁶ Після довгого, 25-денного побуту Данила в Сараю, Батий затвердив за ним право князювання у його батьківщині. Врешті Данило прибув до своєї землі; тут стрінули його брат і сини».⁷

Дальшу вістку про Київ того часу подає нам Пляно Карпіні, який їдучи як посол пали в Каракорум, в січні 1246 р. заїхав до Києва. Він подає вправді, що Київ, столиця Русі, під час облоги татар була дуже знищена, що під час його перебування в Києві було лише 200 домів, та що населення Києва піддане тяжкій неволі.⁸ На жаль, Карпіні не згадує в чому полягала ця неволя. Дивно, що на згарищах і руїнах Києва Карпіні стрінув купців з Польщі, Німеччини, Австрії, Італії та Близького Сходу: з Царгороду та Сирії.⁹ Київ мав вже тоді свій адміністративний апарат: на чолі міста стояв тисяцький. На жаль, Карпіні не каже, в чийому імені той тисяцький правив. Тому, що між перебуванням Данила в Києві (листопад 1245) і приїздом

⁴ Полное Собрание Русских Летописей, т. II. Ипатьевская Летопись (в дальшому цитуємо як ПСРЛ, т. II) стор. 805. Галицько-Волинський Літопис (в дальшому Гал. Вол. Літ.). Переклав і пояснив Т. Коструба. Львів, 1939 частина друга, стор. 31.

⁵ ПСРЛ, т. II, стор. 806.

⁶ Там-же.

⁷ цит. праця, стор. 808.

⁸ Johann de Plano Carpini, *Geschichte der Mongolen und Reisebericht 1245—1247*. Übersetzt und erläutert von Dr. Friedrich Risch. Leipzig 1930. Pag. 150—151.

В дальшому цитуємо: *Carpini*.

⁹ *Carpini*, pag. 263.

Карпіні (січень 1246) була невелика часова різниця, можемо припустити, що тисяцький, про якого згадує Карпіні, був ніким іншим, як Дмитром Єйковичем, що правив в імені князя Ярослава. Тисяцькому в його адміністративних функціях помагала ближче неозначена рада, зложена з представників бояр, з якими Карпіні радився про свою дальшу дорогу до татар. Зв'язок з татарами був налаштований згідно з їхньою практикою, бо, як розказує Карпіні, його відвезено на татарську територію в супроводі сторожі поштовими підводами, що нагадують татарську поштову службу «ям».¹⁰ Київські підводи відвезли Карпіні аж до Канева, який був вже під безпосередньою зверхністю татар.¹¹

Наступну вістку про Київ дають нам північні літописці під роком 1249. Там пишеться: «Приѣха Олександръ и Андрѣи от Кановичъ и приказаша Олександрови Къиев и всю Русьскую землю а Андрѣи сѣде в Володимери на столѣ...»¹² Мова тут про синів володимирського князя Ярослава Всеволодича, брата Юрія, який в 1237 р. впав у бою з татарами над річкою Ситю. Згаданого князя центральне татарське правління викликало в 1246 р. в Каракорум і він по дорозі назад помер з виразними признаками отруїння.¹³

На жаль не маємо жадних інших відомостей про панування Олександра в Києві, тому наші міркування на цю тему мусять лишитись у сфері здогадів з більшою або меншою правдоподібністю. Думаємо отже, що політична активність Олександра на півночі, з другого ж боку упадок політичного значення Києва, були причиною, що Олександр, так само зрештою як і його попередник Ярослав не перебував у Києві, а залишив там свого тисяцького, який виконував усі адміністративні завдання. З другого ж боку тісна співпраця із Сарраєм,¹⁴ дає нам підставу твердити, що Київ аж до смерті Олександра, т. е. до 1263 р. знаходився під його владою.

Таким чином на підставі літописних інформацій та свідчень Карпіні приходим до таких висновків: Після повернення Батия з Угорщини над Волгу, в періоді формування державного ладу в Золотій Орді та остаточного усталювання її відносин до підбитих земель Сх. Європи, Київ у проміжку часу від 1243 до 1263 рр. мав своїх, щоправда накинених татарами, князів і тим самим належав тільки посередньо до Золотої Орди. Князі не перебували, однак, самі в Києві, а правили там за посередництвом своїх намісників — тисяцьких, які виконували владу при допомозі місцевих бояр. В Києві в тому часі не було ані постійних татарських залог, ані татарських урядовців.

Якщо йдеться про другого князя в Києві, то був ним понад усякий сумнів Олександр Невський. Першим князем, на думку більшо-

¹⁰ *Carpini*, pag. 220.

¹¹ „Wir kamen zu einem Dorf namens Canove, das unmittelbar unter der Oberhoheit der Tataren stand“. *Carpini*, pag. 220.

¹² ПСРЛ, т. I, 472 стор.

¹³ *Carpini*, pag. 251; ПСРЛ, т. II, стор. 808.

¹⁴ G. Vernadsky, *op. cit.*, pag. 148—151.

сти істориків чужих і наших, був Ярослав Всеволодич, суздальський князь.¹⁵ Останніми часами пробу ревізії цього усталеного в історіографії погляду перевів П. Грицак, який доказує, що згаданим князем в Києві був не Ярослав Суздальський, але Ярослав Інгварович, який правив там в імені Данила Романовича.¹⁶ Не будемо тут докладно розглядати аргументів Грицака, передовсім з тієї причини, що справа ідентифікації Ярослава не належить до нашої теми. Зазначимо тільки, що сам Грицак був свідомий того, що його аргументація «не перерішує справи в один чи другий бік»,¹⁷ все таки подаємо декілька уваг також у тій свідомості, що вони «не перерішують справи в один, ані в другий бік».

Лаврентіївський літопис подає, що 1243 р. князь Ярослав Суздальський поїхав до Батия, щоб одержати потвердження на посідання своєї батьківщини. Таким чином Ярослав був першим, з Рюриківчів, що явився на дворі Батия. За словами літописця Батий мав сказати до Ярослава: «Ярославе, буди ты старѣи всѣмъ княземъ в Русскомъ языцѣ».¹⁸ Грицак в пошукуванні за аргументами проти панування Ярослава Суздальського в Києві, досить загальною скоментував це місце літопису, подаючи під текстом увагу, що «ми не знаємо, який саме правний статус передбачався для Ярослава».¹⁹ Це правда, що нам не відомо, яка дефініція була зв'язана з терміном «руський язык»: не відомо, чи йшлося тут про назву державної (руської) приналежності, чи народньої, чи територіяльної, чи може навіть панівної релігії. Але незалежно від цього, яке значення термін «руський язык», у тому часі в руській (і татарській) інтерпретації не мав би, одно є певне: Київ був тоді столицею цього «руського язика» і як такий дістався в руки Ярослава Суздальського — хіба, що цю номінацію на старшого в «руським язичі» отримав Ярослав не від Батия, а — від прихильного собі літописця. Якщо б так було, то варто застновитись над тим, чи і які можливості мав Данило зайняти після татарської навали на Київ.

Думаємо, що після повороту татар над Волгу, Данило був так зайнятий відбудовою тіснішої батьківщини, війнами з претендентом до Галича Ростиславом і його союзниками утрами, виступами проти бунтівничих бояр, що йому, як каже Грушевський, «про боротьбу з татарами не було що й думати»,²⁰ а без того про зайняття Києва не могло бути й мови». Зрештою, якщо б Київ був під пануванням Данила, то вимога Батия до нього «дай Галич» звучала б «дай Галич й Київ» або, що правдоподібніше, «дай Київ і Галич». Тим

15 М. Грушевський, *цит. праця*, т. II, стор. 252—253.

16 П. Грицак, Галицько-Волинська держава, Нью-Йорк, 1958, стор. 94—96. П. Грицак, Київщина по татарському погромі. Розбудова Держави, Клівленд, 1954 р., ч. 3 (14), стор. 23—24.

17 П. Грицак, Київщина... *цит. праця*, стор. 26.

18 *ПСРЛ*, т. I, стор. 470.

19 П. Грицак, Галицько-Волинська Держава, стор. 87.

20 М. Грушевський, *цит. праця*, т. III, стор. 65.

часом виходило б, що Батий, вимагаючи від Данила Галича, цілком не поцікавився «матірю руських городів» — Києвом, який він як уже не з інших, то принаймні з престижєвих мотивів повинен був мати під своїм контролем.

Ще одна увага: Безпосередньо перед здобуттям татарами Києва, правив там з доручення Данила тисяцький Дмитро. Заходить питання, чи була б якась логічно обоснована причина, яка виправдувала б факт, що після зідходу татар, запанувавши вдруге над Києвом, Данило вислав би туди підручного князя Ярослава Інгваровича, який зрештою, як то виходить і з літопису і з реляції Пляно Карпіні, сам не перебував у Києві, але правив там за посередництва тисяцького. Яку ж, отже, місію мав Ярослав Інгварович чи, точніше кажучи, нащо він був потрібний Данилові, коли всі його функції у Києві виконував тисяцький. Думаємо, що ані політична ситуація, ані інтереси Данила не вимагали би крім тисяцького, ще іншого, вищого представника Данила, хоч би навіть і князя, який цілком не цікавився Києвом. Думаємо отже, що особа Ярослава Інгваровича, як титулярного князя Києва, була зайва.

Врешті ми хотіли б звернути увагу ще на один факт: Грицак не подає ані часу ні обставин, серед яких Ярослав Інгварович (згл. Данило Романович) зайняв Київ, ані коли його панування там закінчилось. У зв'язку з тим досить вимовним являється факт, що після смерті Ярослава суздальського, якого, як ми вже перед тим зазначили, більшість істориків, включаючи Грушевського, вважають за поставленого Батием князем Києва, — татари призначили на Київський княжий стіл його сина Олександра.

На жаль, на Олександра кінчаються наші відомості про київських князів. Після нього «тьма кромішна» покриває цілу Київщину; на кого перейшов Київ до Олександрові Невському (1263 р.) нам невідомо.²¹ Зупиняючись над долею Київщини наприкінці 13 стол. Грушевський твердить, що Київ опинився взагалі без князів, а ціле князівство розпалось на ряд автономних громад, отже вернулось до передкняжого суспільного ладу і опинилось в безпосередній залежності від Золотої Орди. Своє міркування Грушевський базує на таких думках: «Особливо з сього погляду інтересні оповідання про походи 1275 і 1286 рр., (на Литву і на Польщу — примітка наша М. Ж.) де на участь всіх князів положено особливий натиск. І так у перший похід

²¹ Мавродин твердить, що після Олександра Ярославича панував у Києві його брат Ярослав Ярославич аж до смерті т. є до 1272. Мавродин, *цит. праця*, стор. 63. Твердження Мавродина оперте на Густинському літописі. Порівняй: Р. Вл. Зотов, О черниговских князьях по любецкому синодику и о черниговском княжестве в татарское время. *Лѣтопись занытій Археографической Коммисии*. С. Петербургъ 1893, стр. 117. Тому, що Густинський літопис скомпільований в половині 17 стол., твердження Мавродина мусить залишитись в крузі гіпотез. Вістку про княження Ярослава в Києві подає також *Історія Української РСР*, Київ 1967, том I, стор. 99, та *Історія Києва*, т. I, стор. 112. Київ 1960.

Татари послали «всіх задніпрянських князів, Романа брянського з сином Олегом, Гліба князя смоленського, й інших князів багато — бо тоді всі були князі з волі Татар». Ще виразніше сказано про другий: «Телебуга післав до князів задніпрянських і волинських — до Льва, Мстислава й Володимира, кажучи їм іти з ним на війну, бо тоді всі князі були в татарській неволі». Очевидно, що між Волинню й задніпрянською Сіверщиною тоді не було князів, інакше літописець би про них згадав...»²² На нашу думку літописні вістки такі загальні, що ризиковно було б будувати на них твердження про відсутність київських князів. Вони могли цілком добре попасти під категорію «багато інших князів»; якщо ж в імені незнаних нам князів правили в Києві їхні намісники-тисяцькі (так як це було в 1240—1260 рр.), то брак згадки про тих князів не тільки зрозумілий, але виправданий.

Скупі біографічні дані базовані на «Любецькому синодику» дозволяють В. В. Мавродинові поставити обґрунтоване твердження, що Київ у цій історичній темряві все таки мав своїх князів. Передаємо тут думки Мавродина: Одним з більших князівств на півдні Сіверської Землі було Путивельське князівство, в якому володіли нащадки Ігоря Святославича. Тим то путивельським Ольговичам (Ігоревичам) вдалось в другій половині 13-го або з початком 14-го століття заволодіти Києвом. Важко, однак, припустити, щоб путивельські Ольговичі прилучили Київ до себе як свою волость, чи інакше кажучи, щоб там усталась путивельська династія. Треба думати, що путивельські князі одержували від часу до часу від ханів Золотої Орди ярлики на князювання в Києві, залишаючи за собою свою батьківщину Путивль.²³ П. Грицак у своїй статті «Теодорит, митрополит Київський і його доба»,²⁴ довше зупиняється на тих князях, що в перших десятиліттях тринадцятого віку правили Києвом. На його думку, оперту на Любецькому синодику, в Києві правили почерзі: Володимир-Іван Іванович, Терентій, Андрій, Федір та Іван. Додаткову вістку про Федора подає нам літопис під 1332 р.²⁵ Для нас цікава вона тим, що в товаристстві цього Федора знаходився також татарський бескак. Обидва вони напали на архієпископа Василя, який після висвячення у Володимирі Волинському їхав на призначену катедру в Новгороді. Причини нападу мали політичний підклад, але цілий конфлікт скінчився тим, що Василь зложив за себе грошовий окуп і напасники дозволили йому їхати далі. В початках 1360-тих років стрічаємося вдруге з іменем Федора, Київського князя. Цю вістку подає Густинський літопис,

²² М. Грушевський, *цит. праця*, т. III, стор. 170—171.

²³ В. В. Мавродин, *цит. праця*, стор. 62.

²⁴ П. Грицак, Теодорит, митрополит Київський, і його доба. *Розбудова Держави*. Клівленд, 1954 р., ч. 2 (13), стор. 4—10; Р. В. Зотов, *цит. праця*, стор. 115.

²⁵ ЛСРЛ, т. 10. (Патриаршая или Никоновская лѣтопись). Москва 1965, стор. 205.

у якому автор, розказуючи про перемогу Ольгерда над татарськими управителями Поділля, Хачибеем, Кутлубугою та Дмитром додає: «Сей Олгерд и инныя рускія державы во власть свою пріять, и Кієвъ подъ Теодоромъ княземъ всять, и посади въ немъ Володымера сына своего, и нача надъ сими владѣти имъже отцы его даяху».²⁶ Деякі дослідники (як на пр. Пашкевич) уважають, що кн. Теодор з 1330-тих і кн. Теодор з 1360-тих років — це ідентичні особи. Інші ж як напр. Кучинський твердять, що це два окремі, князі. Кучинський називає цього останнього Федором Івановичем з путивельських князів.²⁷

Студіюючи цей темний період (1300—1360-ті рр.) нашої історії Грицак подає смілий здогад: «Немає сумніву, що в 1-шій половині 14. ст. українські князівства ситуовані між литовським молотом і татарським ковадлом, творили якусь політичну цілість...» і далі «... в першій половині 14. ст. в Україні йшов широко закросений процес інтеграції культурної і політичної, який, одначе не закінчився під проводом української династії, а в рямцях Вел. князівства Литовського, десь у 2-гій половині 14 стол. Можна догадуватись, що початки того ідеологічно-культурного відродження сягають широкої культурної діяльності кн. Володимира Васильковича волинського (помер 1289); вони, мабуть, продовжалися за князя Лева Даниловича і сина його короля Юрія І. (пом. 1315) . . .»²⁸ У своїй праці *Галицько-Волинська Держава*, П. Грицак робить дальший крок; він допускає можливість прилучення, на деякий час, Київщини і деяких земель на Лівобережжі до Галицько-Волинської Держави.²⁹ Також Володимир Мацяк подаючи огляд історіографії та проблематики Галицько-Волинської Держави пише: «З проблем української держави й Церкви 14 ст. слід буде поставити одну з найважливіших — проблему церковно-ієрархічного й за цим державнополітичного зверхництва та впливів Галицько-Волинської Держави й церковної митрополії над киево-чернігово-сіверськими землями й епархіями від кінця 13 ст. до 1330-тих років за правління Юрія Львовича та його наслідників».³⁰ Тому, що справа політичного положення Київщини, лежить в осередку наших зацікавлень, ми постараємось теж відповідно її насвітлити. При чому хочемо зазначити, що, щоб зрівноважити погляди обох вище згаданих істориків, погляди оперті на наших історичних джерелах, ми насвітливо цю справу виключно крізь призму історії Золотої Орди.

Фразу галицько-волинського літопису «бо тоді всі князі (очевидно, руські — примітка наша — М. Ж.) були під татарами» останній раз читаємо під роком 1287, коли то галицько-волинські військові відділи змушені були помагати татарським відділам у їхньому поході на Поль-

²⁶ Цитуємо за: М. Грушевський, *цит. праця*, т. 4, стор. 74.

²⁷ S. M. Kuczyński, *Ziemie Czernihowsko-Siewierskie etc.* pag. 167.

²⁸ П. Грицак, Теодорит, . . . *цит. праця*, стор. 9.

²⁹ П. Грицак, *Галицько-Волинська Держава*, Нью-Йорк 1958, стор. 135.

³⁰ В. Мацяк, *Галицько-Волинська Держава 1290—1340 рр. у нових дослідях*. Авґсбург 1943, стор. 20.

щу. Війська татар *йшли окремими шляхами*, бо їхні провідники, хан Телебуга та емір Ногай не довіряли собі взаємно. «Між ними», як каже літописець «була велика незгода».³¹ Ця незгода довела до цього, що Телебуга згинув в засідці зааранжованій Ногаєм (1295 р.). На ханському престолі засів Тохта (1291—1312 рр.), який вирішив позбутись Ногає. Розгорілась домашня війна, у якій згинув Ногай (1299 р.), та більшість його нащадків. Війна довела до великої витрати людського потенціалу та матеріальних ресурсів і тим самим сильно підкопала владу і престиж Золотої Орди; похід Тохти на Кавказ у 1301 р. з наміром прилучити Грузію до Зол. Орди скінчився невдачею,³² також невдалі були його мілітарні і дипломатичні заходи в перській Газні.³³ Наслідком упадку сил Золотої Орди послабилась їхня позиція в Криму. Тероризовані дотепер генуезькі кольонії змоглись на протидію і виведати собі право держати свого консуля в Каффі (1289 р.). Влада цього консуля постійно росла: вкоротці, як твердить Сафаргалиєв, генуезькі колонії стали «державою в державі».³⁴ Одночасно з тими подіями стихійні нещастя навістили Золоту Орду: трирічна посуха від 1300 до 1303 року винищила татарські табуни і череди — зачався голод, татари змушені були продавати своїх дітей купцям, які вивозили їх у Єгипет.³⁵

У нашій розвідці «До питання про залежність Галицько-Волинської Русі від Золотої Орди».³⁶ ми старались доказати, що згадані події в Золотій Орді були безпосередньою причиною еманципації Західної України від татар. Галицько-Волинська Держава відискала свою повну суверенність. Подібну пробу еманципації підняли і деякі московські князівства. Сафаргалиєв твердить: «деякі заворушення мали місце в Руськім улусі.»³⁷ Для ілюстрації до тих заворушень подамо нотатку Троїцького літопису, який під 1301 р. розказує, що князь московський Данило напав на Рязань і «много татарь избилъ».³⁸ Вправді в короткому часі Тохта зумів налагодити порядок в Золотій Орді і для піднесення її престижу взяв за жінку Марію, доньку тодішнього грецького царя Андроніка II-го,³⁹ але авторитет його в очах сучасних йому московських князів все одно підупав.

Після смерті Тохти (1312 р.) перемігши свого противника, сина помершого, Ільбасара, на престіл сів його двоюрідний брат Узбек. Горячий ісповідник ісламу, Узбек зачав своє панування винищуванням опозиційних елементів; ціною життя кількох вельмож — нащадків

31 ПСРЛ, т. II, стор. 895—6; *Гал.-Вол. Лит.* т. II, стор. 91.

32 В. Spuler, *op. cit.*, pag. 80.

33 В. Spuler, *op. cit.*, pag. 81.

34 М. С. Сафаргалиєв, *Распад Золотой Орды*, Саранск 1960, стор. 63.

35 Греков, Якубовський, *цит. праця*, стор. 88

36 *Український Історик*, 1—4 (17—20), Нью-Йорк 1968, стор. 130.

37 М. С. Сафаргалиєв, *цит. праця*, стор. 64.

38 М. Д. Приселков, *Троицкая летопись*, Москва 1950 р., стор. 350.

39 G. Vernadsky, *The Mongols an Russia*, New Haven 1953, pag. 190.

Джучі, він запевнив собі позицію сильного володаря і впровадив Золоту Орду в часи «золотого віку».⁴⁰ Свою тверду руку виказав Узбек підчас конфлікту між князями Твері і Москви за позицію великого князя: 1317 р. повернувся з Орди московський князь Юрій Данилович з ярликом на велике князівство. Його великокняжа позиція була скріплена не тільки подружжям зі сестрою хана Кончакою, але більшими з'єднаннями татарських військ, що їх він привів зі собою. З фактом супрематії московського князя не погодився тверський Михайло Ярославич; прийшло до бою, у якому Михайло розбив татарсько-московські війська і взяв Кончаку в неволю, де її отруєно («зельєм уморена бысть»). Обоє ривалізуючих князів викликав до себе Узбек; Михайла вбито на місці, а за Юрієм затверджено великоднюжу владу.⁴¹

Ми зупинились довше над вибраними татарськими (і московськими) подіями кінця 13-го і першого двадцятліття 14-го століття у тому переконанні, що при їх допомозі можна буде правильніше оцінити погляди Грицака і Мацяка відносно політичного положення Київщини в першій половині 14 століття. Нав'язуючи, отже, до тих поглядів можемо поставити такий здогад: беручи до уваги політичні аспірації князя Лева і його наслідника Юрія I та політичні події в Золотій Орді, від якої Київщина була посередньо залежна, можемо уважати, що опанування Києва Галицько-Волинськими князями було правдоподібне. Звичайно, це могло статись або під час панування Тохти або в початках панування Узбека — отже наприкінці 13-го ст. і протягом перших 20-ти літ 14 століття. Беручи до уваги ріст сил Узбека, важко припустити, щоб пізніше наступила така можливість.

При обговорюванні київських князів з першої половини 14-го ст. ми нарочито промовчали ім'я Станислава. Думаємо, що він заслуговує на окрему увагу, так з огляду на брак інших, вірогідних, інформацій про нього, як і з огляду на його пов'язаність з литовською експансією на Україні. Про цю експансію, чи точніше кажучи, про похід литовського князя Гедиміна на південноруських князів пишуть т. зв. литовсько-руські літописи. Подаємо це тут у скороченні за хронікою Биховся: На Великдень ⁴² князь Гемимін з великими військами напад на коаліцію південноруських князів, до якої належали Лев Волинський, Олег Переяславський, Роман Брянський та Станислав Київський. У вирішальній битві, що мала місце над річкою Ірпенню розбито руські війська, а князі Лев та Олег наложили головами. Після одномісячної облоги Київ піддався Гедимінові, який посадив там на кня-

⁴⁰ G. Vernadsky, *op. cit.*, pag. 195.

⁴¹ М. Д. Приселков, *цит. праця*, стор. 356. Л. В. Черепнин, *Образование русского централизованного государства в 14—15 веках*. Москва 1960, 468 стор.

⁴² Літописи не подають року тієї події. Польський хронікар Стрийковські пише, що ця подія відбулась у 1320 р. Цю ж саму дату подає Кучинські у своїй праці про Чернігівсько-Сіверські землі; М. S. Kuczyński, *op. cit.*, pag. 106.

жому столі Ольгимонта, сина Мендовга. Київські городи Вишгород, Черкаси, Канів, Путивль, Переяслав та Сліповрод добровільно піддалися Гедиміндові. Після програної битви над Ірпенню князь Станислав з Романом втекли до Брянська. За якийсь час старий князь Рязані Іван прислав послів до Станислава та просив його, щоб він одружився з його донькою і по смерті правив Рязанню. Так і сталось.⁴³

Відомість литовсько-руських літописів про експансію Гедиміна важлива для нас з двох причин. По-перше вона до ряду київських князів початків 14 століття додає ще одного — Станислава; по-друге вона розказує про перехід Києва з-під Золотої Орди під Литву. Якщо йдеться про князя Станислава, то поза згаданими компіляціями — він невідомий з інших джерел. Дослідник рязанського літописання А. Г. Кузьмін слідкуючи за черговістю князів в Рязані пише: «ані в літописах, ані в грамотах не має вказівок на те, щоб Станислав існував колинебудь в Рязані. Маємо тільки згадку про боярина Станислава на службі в Олега Івановича і то вже при кінці 14 ст. (1389)».⁴⁴ Таким чином маємо підставу припустити, що існування Станислава як київського князя дуже сумнівне і ледве чи маємо право поміщувати його в реєстрі київських князів 1-шої половини 14 віку.

Якщо йдеться про оволодіння Гедиміном Києва, то ця подія дотепер як слід не вяснена. Деякі історики відкидають її зовсім — інші шукають за компромісовою розв'язкою. Перед тим ніж ми її спробуємо відповідно насвітлити, наведемо тут думки кількох новіших істориків про зайняття Києва. В. Т. Пашуто, автор обширної праці про створення і початки литовської держави до часів смерті Гедиміна (1341 р.) подаючи критичний огляд джерел до тієї теми пише, що вірогідність інформацій литовсько-руських літописів про панування Гедиміна дуже сумнівна,⁴⁵ обговорюючи ж останній розділ першої частини літопису Биховця, що закінчується оповіданням про здобуття Києва відмовляє їй всякої вартості.⁴⁶ Відповідно до того, Пашуто в останньому розділі згаданої книги «Очерк политической истории (до 1341 г.)» взагалі не згадує про цю подію. Грушевський, який справі зайняття Києва Гедиміном присвятив в 3-тому томі своєї історії окремих додаток обережно признає, що «не можна вказати таких фактів, які б виразно виключали можливість походу Гедиміна на Каївщину».⁴⁷ С. Кучинський визнає вістку литовсько-руських літописів про зайняття Києва за

⁴³ *Хроника Быховца*, стор. 50—51.

⁴⁴ А. Г. Кузьмін, *Рязанское летописание*, Москва 1965, стор. 50—51.

⁴⁵ В. Т. Пашуто, *Образование литовского государства*, Москва 1959, стор. 63. Праця Пашути має 426 стор. друку та обширний виказ літератури, що без праць основників марксизму-ленінізму начислює біля 900 позицій (35 стор. друку).

⁴⁶ В. Т. Пашуто, *цит. праця*, стор. 73. «Такова первая часть «Летописца». Безспорно одно, что она не может служить источником по истории Литвы избраного нами периода».

⁴⁷ М. Грушевський, *цит. праця*, том. 4, на стор. 427—430 окремих додаток п. н. «Похід Гедиміна на Київщину».

правдиву.⁴⁸ Врешті Грицак припускає, що «Гедимін війни з усіма українськими князями у 1320-их рр. не вів, бо тому перечать інші дані, але зовсім допустимо, що Гедимін воював саме з одним київським князем Станиславом. Останній або згинув або пішов на вигнання (за літ. Биховця — до Рязані), а на його місце в Києві, мабуть, сів литовський князь Ольгимунт».⁴⁹

Збереглися два сучасні згаданим подіям документи, які хоч не можуть подати образу політичної долі Києва першої чвертини 14-го століття, все таки зможуть докинути ще один промінь до її наświetлення, згадані документи знані, щоправда, українським історикам, не були однак предметом їх студій під кутом наświetлення київських подій. Маємо на увазі дві булли з датами 15 грудня 1320 і 18 лютого 1321 рр. вислані з тогочасної папської столиці Авіньйону папою Іваном 22-гим до Генріха єпископа-електа католицької дієцезії в Києві, що її відновлено коротко перед датою виставлення першої булли.⁵⁰ Обидві вони мають для нашої справи важливу інформацію: Апостольська столиця мала відомості, що Київщина, очевидно зі згаданою дієцезією була положена на землях русинів і татар (дослівно «... in confinibus Ruthenorum et Tartarorum, qui antiquibus Galathae vocabantur...»), яка занепавши перед тим, завдяки Божій ласці відновилась. Редакція видання «Документи...» вияснюючи обставини відновлення тієї дієцезії подає, що, правдоподібно, відновив її Гедимін.⁵¹ Коментар редакції стоїть у деякій суперечності з твердженням документу, що Київщина лежить на теренах русинів і татар. Гедимін міг би причинитися до створення римської дієцезії тільки в тому випадку, якщо Київ після його переможних походів лежав: «in confinibus Ruthenorum et Lithuaniae». Але навіть як бн зворот: «in confinibus Ruthenorum et Tartarorum» був помилковий, або подавав минулу політичну приналежність до татар, то не треба забувати того факту, що татари були толерантніші до інших віровизнань як католики, православні або й погани-литовці. Таку толеранцію виказав і Узбек (у першій половині свого панування), який покликаючись на своїх попередників 20. 3. 1314 р. видав толеранційний едикт для православних, католиків та визнаців інших релігій (за виїмком буддистської і шаманської). У зв'язку з тим розвинулась оживлена місійна діяльність міноритів, які навіть в 1320-тих роках мали висвятити кількох татар у священничий стан.⁵²

48 M. S. Kuczyński, *op. cit.*, pag. 107, пише: „Samo opanowanie Kijowa przez Litwinów w sensie rozciągnięcia nań wpływów Gedhmina jest, niewątpliwie rzeczywistością.

49 П. Грицак, Теодорит..., *цит. праця*, стор. 8.

50 „*Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae Illustrantia*“. Vol. I. pag. 56—58. Romae 1953.

51 *Ibidem*, pag. 56. „Fortasse agitur de successibus bellicis Gedimini, aki magni principis Lithuaniae (1315—1341), qui hoc tempore possessiones suas verus Kioviyam et ultra extendere cepit, quo eventit, ut etiam Ecclesia Latina Kioviensis restaurari potuit“.

52 B. Spuler, *op. cit.*, pag. 236.

Цікаво, що ці події збігаються з відновленням католицької дієцезії у Києві.

Таким чином треба сумніватись, чи Гедимін був тим, хто відновив католицьку єпархію в Києві. Врешті хочемо звернути увагу і на те, що навіть як би Гедимін опанував на короткий час Київ (а про те зараз буде мова), то ледви чи мав би він час і можливість зайнятися тією справою тим більше, що з огляду на перманентний конфлікт з хрестоносцями, яких завданням саме було християнізувати Литву, він не міг би мати симпатії до католицизму. На нашу думку відновлення католицького єпископства здійснено або за згодою Узбека, або за згодою галицько-волинських князів, які у тому часі могли правити в Києві. Пашуто, цитуючи фразу «*ecclesia Kiowiensia in cofinibus Ruthenorum et Tartarorum qui antiquitus Galathae vocabantur, . . .*» розуміє під Galathe — Галичину.⁵³ Якщо б цей переклад був правильний,⁵⁴ то належність Києва до Галицько-Волинської Держави знайшла б своє додаткове підтвердження.

Прийдім з черги до справи зайняття Києва Гедиміном. Тому, що поза литовсько-руськими компіляторами ніхто інший про те не згадує, застановімся над тим, серед яких обставин Гедимін міг зайняти Київ. Для характеристики тих обставин наведемо думки сучасного історика Литви Е. Охмянського: Початки панування Гедиміна йшли під знаком завзятих змагань з хрестоносцями, які майже щорічно нападали на Литву. Одночасно з тим Гедимін старався дипломатичними шляхами загальмувати агресію хрестоносців. Для тої цілі він порозумівся з архієпископом Риги, Фрідеріком, який тоді був в спорі з хрестоносцями і при його допомозі представив папі перспективи охрещення Литви. Під натиском Риму хрестоносці змушені були заключити перемир'я з Литвою, яке тривало від 1324 до 1327 року. Після цього хрестоносці відновили напади на Литву, а це знов же приневолило Гедиміна зайнятися обороною своїх північно-західніх кордонів. Вправді, Гедимін був у добрих відносинах з Псковом, Новгородом та Тверю, але через те попав у конфлікт з московським Іваном Калитою. Перші збройні конфлікти Гедиміна з Калитою наступили біля 1335 р.⁵⁵ Погляди Охмянського, хоч і правдиві, про те дуже спрощені. Це правда, що найбільше своєї енергії присвятив Гедимін обороні своїх північно-західніх кордонів перед хрестоносцями, але ж не можна спускати з уваги цього, що його зв'язки з Псковом були не тільки приятні, але, що він зумів включити Псков у сферу своїх політичних впливів, а

⁵³ В. Т. Пашуто, *Образование литовского госуд.*, стор. 396.

⁵⁴ За правдивістю того перекладу промовляв би фрагмент іншої буллі, а саме буллі папи Івана XXII-го до архієпископа Гнезна, у якій мова про місцевість „*in partibus minoris Galathe, que Ruscia nuncupatur*...“ Редактор Документів до цієї фрази подає такий коментар: „*Agitur fortasse de Volodimiria*“, „*in partibus minoris Galathe, que Ruscia nuncupatur*“... *Documenta*, etc, pag. 59.

⁵⁵ Jerzy Ochmiański, *Historia Litwy*, Ossolineum, Wrocław 1967.

навіть садити на псковському князю столі своїх кандидатів.⁵⁶ Але, незалежно від тих незначних дипломатичних успіхів Гедиміна в Пскові, зайняття ним Києва могло мати місце тільки між роками 1324 і 1327 т. є під час перемир'я з хрестоносцями, які все таки були тою основною силою, що впливала на політичні дії Литви того часу.

Придивімся тепер ситуації в Золотій Орді, щоб ствердити, які сили і можливості мав сучасник Гедиміна, хан Узбек, щоб боронити цілості «свого» улуса. Як ми це вже перед тим згадували Узбек, знищивши спроби тверського князя Михайла Ярославича вилагатись з-під зверхности Золотої Орди, викликав його до своєї столиці, де його поставлено під суд та присуджено на кару смерти. Кару виконано — велике князівство дістав князь Москви Юрій Данилович. Це сталось 1318 р. Над північними, московськими князівствами⁵⁷ зтяжіла рука Узбека. Майже щорічно висилає він своїх політичних агентів,⁵⁸ (часом з великими військовими відділами), для контролю рівноваги між ривалізуючими Москвою та нескореною ще Тверю. Коли сила князів Москви, як великих князів стала переростати межі накреслені Узбеком, він перекидається на сторону Твері та іменує її князя Олександра великим князем (1325 р.). Але татарські відділи, що прийшли до Твері під проводом Шевкаля (Чол-хана) так жорстоко поводитись з місцевим населенням, що воно вчинило повстання.⁵⁹ Узбек вислав на Твер велике татарське військо з 5-тма темниками на чолі, які при допомозі московського князя Івана Калити здобули та знищили Твер; Олександр втік на захід, а великокняжу власть отримав Іван Калита, на півночі запанував «рах Mongolica» контрольований політичними емісарями Узбека.⁶⁰

У світлі цієї діяльності Узбека в московських князівствах, важко припустити, щоб Гедимін міг на довший час опанувати Київ. Все таки короткотривале опанування Києва Гедиміном є можливе.⁶¹

⁵⁶ В. Т. Пашуто, *Образование Литовского Государства*, Москва 1956, стор. 393—394.

⁵⁷ Під московськими князівствами розуміємо всі ті князівства, які повстали на землях вятичів, мерї, мордві і інших угро-фінських племен.

⁵⁸ G. Vernadsky, *The Mongols and Russia*. New Haven, 1953, pag. 199.

⁵⁹ Про ті події, як в загальні про ривалізацію Твері і Москви вичерпуюче інформує Л. В. Черепнин в праці *Образование Русского централизованного государства в 15—15 веках*. Москва 1960 р., стор. 497—529.

⁶⁰ Тоїцький літопис так пише про ці події: «Въ лѣто 6836 (1328) съде князь великій Иванъ Даниловичъ на великомъ княженіи всеа Русіи, и бысть отгль тишина велика на 40 лѣтъ и престаша поганіи воевати Рускую землю . . .», стор. 359.

⁶¹ Навіть у тому короткому проміжку часу (1324—1327 рр.) сталась подія, що могла б ослабити нашу тезу про опанування Києва Гедиміном. *ПСРЛ*, т. 10 (Патріярший літопис) на стор. 189 пише: «Того же лѣта царь Азякъ посылалъ князей Литвы воевати; и многа зла сотвориша Литвъ и со многимъ полономъ прійдоша во Орду». Мова про 1325 рік. Не є виключене що похід Узбека на Литву був відплатою за напад Гедиміна на Київ в 1320-тих рр. — Про мілітарну перевагу Узбека над Гедиміном свід-

Підсумовуючи остаточно наші міркування про долю Київщини від 1240-их до 1360-их років можемо прийти до таких висновків:

1. Київщина після нападу татар на Україну в 1240-их рр. ввійшла в посередню залежність від Золотої Орди.

2. Не виключено, що короткий час, 10—15 літ, під час розладдя в Золотій Орді (кінець 13-го і початок 14 ст.), Київщина вийшла з під її залежності і дісталась під політичну зверхність Галицько-Волинської держави.

3. Київщиною правили окремі князі іменовані і контрольовані ханською владою в Сараї.

4. Київські князі не походили з одної вужчої династії (як це напр., було в Чернігівщині), але як правило належали до Рюриковичів.

5. Можливо, що впродовж дуже короткого часу (між 1322 і 1327 рр. володів в Києві кн. Гедимін або Ольгемунт, син Мендовга.

чить друга вістка цього ж самого літопису під 1338 р. Там читаємо: «Того же лѣта Татарове воеваше Литву», стор. 208.

Михайло Б. Ждан

УКРАЇНА ПІД ПАНУВАННЯМ ЗОЛОТОЇ ОРДИ

VI.

Панування татар у Чернігівщині згл. чернігівсько-сіверських землях залишило по собі в історії так само мало слідів, як це має місце з Поділлям, Переяславщиною та Київщиною. Це твердження відноситься не тільки до історичних джерел — як відомо не маємо чернігівського літопису¹, — але й до історичної літератури.² Все таки джерельні фрагменти як і короткий — і зовсім не повний — перелік князів, що їх подає Любецький синодик, не залишають жадного сумніву про те, що чернігівсько-сіверські землі ввійшли під панування Золотої Орди з власними князями, Рюриковичами на чолі. Навіть М. Грушевський, на думку якого Київщина була під безпосередню залежність від татар пише: «В Чернігівщині було інакше. Княжі династії заціллі тут скрізь під татарською загрозою і множились далі ділячи свої — і так вже дрібні волости.³ Власне кажучи поділ чернігівського князівства зачався далеко скорше. Вже на любецькому з'їзді поділено чернігівське князівство на три дільниці: чернігівську, новгород-сіверську і муромо-рязанську.⁴ Почавши від тієї події поділ згаданого князівства поглиблювався дальше; безпосередньо перед нападом татар на Східню Європу було вісім більших дільниць: чернігівська, новгород-сіверська, курська, трубчевська, путивельська, козельська, вщижська та кільканадцять менших дільниць, як стародубська, гомельська, череська, брянська, сновська, карачевська, березовська, ропецька, воротинська, глухівська, лопастенська, воргольська, липецька і ін.⁵

Полудневі, чернігово-сіверські князівства були розташовані на землях українських сіверян, північні — на землях московських вятичів а північно-західні — на теренах білоруських радимичів. Княжили в згаданих князівствах нащадки Святослава, якому чернігівське кня-

¹ В. В. Мавродин, *цит. праця*, стор. 51.

² Literatura, omawiająca dzieje ziem czernihowsko-siewerskich jest również, jak i źródła, nader uboga. S. M. Kuczyński, *op. cit.* pag. 9.

³ М. Грушевський, *цит. праця*, т. 3, стор. 175.

⁴ S. M. Kuczyński, *op. cit.*, pag. 97.

⁵ S. Kuczyński, *op. cit.*, pag. 98.

зівство, що тоді творило суцільну політично-адміністративну одиницю, перед своєю смертю дав Ярослав Мудрий.⁶

У своєму поході на північні московські князівства, літом 1237 р. армія Батия оминула чернігівсько-сіверські землі. Але після погрому москвичів та знищення їх земель татарські війська завернули на південь, на половецькі степи. Тоді вперше, на весну 1238 р., їхні найдали на захід оперуючі відділи знищили один з чернігівських городів — Вщиж. Далі в своєму поході на південь при кінці березня або з початком квітня 1238 р. татарські відділи окружили другий чернігівський город — Козельськ. Облога Козельська, добре укріпленого города тривала сім тижнів.⁷ Щойно свіжі татарські сили воевод Кадана і Бурі, які викликали на допомогу Батий здобули Козельськ. Город знищено дощенту, а всіх без винятку мешканців вирізано. Після здобуття Козельська ціла татарська армія подалась на південний схід у половецькі степи. Не виключено, як догадується Каргалов, що під час того пересування татари здобули Курськ,⁸ а може навіть ще інші південно східні чернігівсько-сіверські городи. Розбивши половців та доповнивши свою армію примусово включеним тюркським елементом, татари стали приготовлятися до здобуття Києва. Перед тим одначе треба було ще забезпечити собі запілля — зруйнувати ті городи, що могли б зробити диверсію на тилах татарської армії. Галицько-волинський літопис так розказує про ці справи: «Звідси» — то є з половецької землі — «Батий почав посилати на руські городи. Він узяв город Переяслав копям . . . тодіж післав і на Чернігів».⁹ Сталось це осінню 1239. Чернігівський князь Михайло Всеволодович правив тоді в Києві. Його двоюрідний брат Мстислав Глібович пробував зірвати облогу, але це йому не вдалось. Його війська були розбиті і він сам ледве вирятував своє життя . . . По завзятій боротьбі татари здобули і знищили Чернігів.¹⁰ Літописець розказує, що татари забрали з собою єпископа Порфирія, якого однак випустили в Глухові.¹¹ З цього виходить, що після здо-

⁶ ПСРЛ, т. 2, стор. 150.

⁷ ПСРЛ, т. 2, стор. 781. Кучинський, згадуючи про семитижневу облогу Козельська каже: «Це безумовно легенда, бо ж важко припустити, щоб малий городок вятичів потрафив так довго опиратись знаменитій армії Батия. Попросту татари обозували в околицях Козельська довгий час». *Цит. праця*, стор. 98. Насправді оповідання літописця про довгу облогу Козельська вірогідне і знаходить підтвердження. Арабський історик Джузджайні описуючи ці події так каже: «при этом походе Вату пришел к городу Козельську и осаджая его два месяца, не мог овладеть им. Потом были Кадан и Бури и взяли его в 3 дня. Тизенгавез, *цит. праця*, том II, стор. 37.

⁸ В. В. Каргалов, *Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси*. Москва, 1967, стор. 111.

⁹ ПСРЛ, т. II, стор. 781-783; *Гал. Вол. Літ.*, т. II, стор. 16.

¹⁰ За свідченнями 1-го псковського літопису і літоп. Аврамки здобуття Чернігова мало місце 18 жовтня 1239 р. Подаємо за: Каргалов, *цит. праця*, стор. 113.

¹¹ ПСРЛ, т. I, стор. 469.

буття Чернігова татарські війська подалися на схід. На думку Каргалова, оперту на археологічних розкопках татари здобули і знищили по дорозі такі городи як: Путивль, Глухів, Вир, Рильськ та ін.¹² Таким чином після знищення московських і чернігівсько-сіверських земель в 1237 і в 1239 роках татари забезпечили собі свобідний похід на захід.

Не маємо ніяких джерельних вісток про те, що діялось на чернігівсько-сіверських землях впродовж наступних трьох років, т. е. коли татари здобувши Київ і знищивши угорську армію повернулись на Волгу. Знаємо, що перед походом на Угорщину начальний хан Угедей відкликав до Монголії Гуюка і Менке з їхніми відділами; з цього факту мусимо зробити висновок, що ідучи на захід татари мусіли мобілізувати усі свої сили, сподіваючись одчайдушного опору угорської армії. Таким чином треба було б припустити, що в підбитих східноєвропейських землях вони не залишили жадних військових залог. Про те свідчив би також факт, що і князь Данило Романович, і Михайло Всеволодович повернулись до своїх батьківських уділів, ще підчас побуту татар на Угорщині, що очевидно було б неможливим якщо б татари залишили на українських землях або свої залози, або свій адміністративний апарат.

Але північні літописи пишуть про одну подію, що могла б скомплікувати наш погляд відносно відсутности татарських залог підчас їх побуту на Угорщині (1240—1241 рр.). А саме під роком 1241 — а тоді татари були на Угорщині — згадані літописи нотують: «того же лѣта татарове оубиша Мстислава Рьльського».¹³ Цей факт промовляв би за тим, що десь якісь залози могли залишитись у визначених місцях на Україні. Не виключене, що вже перед походом на Угорщину Батий вирішив, що осередок його держави буде над Волгою і в зв'язку з тим залишив там невеликі залози, які з невідомих нам причин вбили Мстислава Рильського. Відомо, що ідучи походом на Угорщину Батий забезпечив собі поштову сполуку з централею (знаний в історії «ям»), отже можливо, що кн. Мстислав впавав жертвою залози такої поштової станиці. Незалежно від цього, які були причини вбивства кн. Мстислава, на підставі тієї одної вістки важко було б твердити про наявність більших татарських залог на Україні в тому часі, бо проти тієї наявности маємо багато провірених аргументів.

Першим князем, який після закріплення татарської влади над Волгою і створення Золотої Орди поїхав до Батия випросити собі ярлик на свої землі, був великий князь володимирський Ярослав Всеволодович (брат і наслідник вбитого татарами на ріці Сіті Юрія) політичний антагоніст чернігівського князя Михайла Всеволодовича. Про цю подію так пише Лаврентіївський літопис: В лѣто 6751 (1243) великий князь Ярославъ поѣха в Татары к Батыеву, а сына своего посла

¹² Каргалов, *цит. праця*, стор. 114.

¹³ ПСРЛ, т. I, стор. 470.

Троицкая летопись, стор. 321.

къ Канови.¹⁴ Після нього зачинається правдивий наїзд північних, московських князів на квартиру Батия.¹⁵ Не маємо однак жадних відомостей про поїздку чернігівських князів до Сараю. Не думаємо однак, щоб чернігівські князі туди не їздили. Мовчанка про їх поїздки впливає попросту з того, що північні літописи не були зацікавлені в тому, що діялось в Чернігівщині, а чернігівського літопису, як відомо, не маємо.

Якщо мова про чернігівського князя Михайла, то він, по довшій блуканині в Угорщині, Німеччині, Польщі та Волині повернувся у свою Чернігівщину. Звідтіля, за взором усталеним північними, московськими князями поїхав до Батия. Про цю подію під роком 1246 так пише троїцький літопис: «Того же лѣта Михайло князь Черниговський со внукомъ своимъ Борисомъ поѣхаша в Татары и бывшимъ имъ в станѣхъ посла Батыи к Михайлу князю веля ему поклонитися огневи и болваномъ ихъ. Михайло же князь не повинуса велѣнью ихъ, но укори и глухыя кумиры: и тако безъ милости от нечестивыхъ заколенъ бысть и конецъ житью приять мѣсяца семтябра въ 20...»¹⁶

В тому самому стилі витримане повідання про смерть кн. Михайла, що його подає Гал.-Вол. літопис. У ньому читаємо, що кн. Михайло з Чернігова «поїхав до Батия і попросив у нього своєї волости. А Батий сказав: «Поклонися вірі наших батьків», та Михайло відповів: «Бог нас віддав і нашу волость у ваші руки за наші гріхи й тому тобі кланяємося і віддаємо честь. Але вірі твоїх батьків і твоєму нечистому перед Богом велінню не кланяємося». Тоді Батий розярився як дикий звір і велів заколоти Михайла; його заколов беззаконний Домен, пугивлець, нечестний, а разом із ним заколов його боярина Федора. Вони потерпіли як мученики й прийняли вінець від Христа Бога».¹⁷

Вбивство кн. Михайла знайшло свій відгомін також в реляції Пляно Карпіні,¹⁸ і стало темою окремого оповідання п. н. «Повѣсть обѣ

¹⁴ ПСРЛ, т. I, стор. 470.

¹⁵ *Тройцкая летопись* каже: В лѣто 6752 князь Володимиръ Костянтинович, Борисъ Василковичъ, Василии Всеволодичъ с своими мужи поѣхаша в Татары к Батыеви про свою отчину... В лѣто 6753 князь Костянтинъ Ярославичъ приѣха ис татар..., стор. 321.

¹⁶ *Тройцкая летопись*, стор. 321-322.

¹⁷ ПСРЛ, т. II, стор. 795, *Гал.-Вол. літопис*, т. II, стор. 85.

¹⁸ Plano Carpini, *op. cit.*, pag. 67-69, так пише про цю подію: «Als neulich Michael, einer der Grossfürsten Russlands, gekommen war, um sich Baty zu unterwerfen, liessen sie ihn zuerst zwischen zwei Feuern hindurchgehen. Darauf befahlen sie ihm, er solle sich gegen Süden vor Dschingis-chan verneigen. Er aber erwiderte, er würde sich gern vor Baty und auch vor seinen Dienern verneigen, niemals aber vor dem Bild eines verstorbenen Menschen, weil das die Christen nicht tun dürften. Als er trotz oft wiederholten Befehls sich nicht verneigen wollte, liess ihm der vorhingenannte Herzog (Baty) durch der Sohn des Jeroslaus sagen, er würde getötet werden, wenn er auf seiner Weigerung beharre. Da antwortete jener, er wolle lieber sterben, als etwas tun, das den Christen verboten sei. Darauf sandte Baty einen Mann vor seiner

убієнні князя Михайла Черниговського і боярина его Феодора отъ царя Батяя въ Ордѣ», що має всі прикмети гагіографічного твору.¹⁹

Хоч усі три (разом з «Повістю» чотири) згадувані нами джерела різняться між собою поскільки йдеться про обставини, серед яких вбито кн. Михайла, все таки всі вони подають одну і ту саму причину: кн. Михайло відмовився виконати приписаний релігійно двірський ритуал і тому його вбито. Сучасні історики не задовольняються таким виясненням. Мавродин не виявляючи докладніше своїх думок твердить, що кн. Михайло впав жертвою павутиння «княжих інтриг, які зачали снуватись в Орді».²⁰ Децю докладніше говорить про те Насонов. На його думку між чернігівським і ростово-суздальським князівством йшла боротьба за закріплення своїх впливів на території оксьько-волжського басейну, щоб задержати у своїх руках усі важливіші політичні центри і торговельні вузли.²¹ У тому конфлікті інтереси Батяя і його ближчих переємників (Сартака і Улавчого) спонукали Орду йти на зустріч «загальнорусским» інтересам володимирського князя, піддержуючи його в суперництві з чернігівським князем, політика якого була обумовлена небезпекою, яка грозила монголам зі заходу і тією позицією, що її у відношенні до Орди зайняв чернігівський князь Михайло.²²

Що між чернігівським і ростово-суздальським князівствами був конфлікт на тлі поширення впливів — це правда. Що кн. Михайло під час нападу татарів шукав помочі на заході — це також правда. Але невдача його прозахідної політики застала його змінити (хоч би навіть переходно) його позиції до татар — це зовсім ясне. Виявом цієї зміни була саме його подорож до квартири Батяя. Як тверезий політик, Батий після перемоги над уграми, маючи докладніші інформації про боротьбу папства з цісарством міг сміло заключати, що жадна поважність небезпека з заходу йому не грозить. — Зрештою Данило Романович, який так само був зв'язаний із заходом як і Михайло чернігівський, а проте з подорожі до квартири Батяя повернувся ціло додому.

Думаємо, що у вияснюванні причини вбивства Михайла в Орді історики не беруть до уваги одного факту, який на нашу думку, крім

Leibwache, der ihm so lange mit der Ferse gegen das Herz und auf den Bauch stieß, bis er ohnmächtig wurde. Da sprach ihm einer von seinen Ritters, der dabei stand, (Feoder) Mut zu mit den Worten: „Halte nur aus, denn diese Pein währt nicht lange für dich, und darauf folgt sogleich die ewige Freude“. Dann wurde ihm der Kopf mit einem kleinen Schwerte abgeschnitten...».

¹⁹ Повість про забійство кн. Михайла...» видрукована в ПСРЛ, т. 10, стор. 237-244.

²⁰ В. В. Мавродин, *цит. праця*, стор. 44.

²¹ А. Н. Насонов, *цит. праця*, стор. 6.; *там же*, стор. 23.

²² И. У. Будовниц, *Общественно-политическая мысль древней Руси*, Москва 1960, на стор. 316 пише: «... в убийстве Михайла был заинтересован его соперник — великий князь владимирский Ярослав Всеволодович, пользовавшийся поддержкой Батяя».

інтриг Ярослава Всеволодовича і відмови виконати приписані двірсько-релігійні ритуали міг вплинути на цю справу. Маємо тут на думці наказ Михайла, в тому часі князя Києва, вбити послів хана Менке, які вимагали від Михайла щоб він піддався татарам. Про це убійство згадує нам Татищев^{22а}, а підтвердження на те знаходимо в «Повісті про забійство Михайла».²³ Маємо докази на те, що за таке порушення правопорядку татари старались відповідно віддячуватися. Така, зневага й убивство татарських послів і купців в Хорезмі були причиною війни Темучіна з тією державою.²⁴ На апель папи Іннокентія до хана Гуюка з докорами за напад 1238—42 рр., Гуюк відповів, що одною з причин його походу була кочечність покарати тих, що повбивали його послів. Коментатор листа Річ думає, що правдоподібно мова про тих послів, що їх наші князі вбили під час походу на татар над річку Калку. Не виключене однак, що в гру входили послі вбиті в Києві з розказу Михайла чернігівського. — Ми зупинились довше на долі Михайла не тільки тому, що він на тлі тодішніх відносин уявляв собою дуже сильну, хоч і трагічну індивідуальність але й тому, що він був головним суперником Данила Романовича у своїх змаганнях об'єднати всі українські землі в одну державну цілість.

В наших дальших розважаннях ми не будемо слідкувати за Ольговичами у всіх чернігівсько-сіверських князівствах так з тієї причини, що як каже Грушевський «усталити династичні відносини тих князівств неможливо — так випадкові й бідні наші відомости» як і тому, що слідкування за тими справами не є нашим завданням; все таки подамо черговість князів у самому Чернігові, який, як твердить Грушевський, мабуть «зістався й далі старшим столом»,²⁵ на чернігівсько-сіверських землях.

Після смерти Михайла Всеволодовича чернігівським князем став його двоюрідний брат Всеволод-Лаврентій Ярополкович, що князував до 1263 р. Є підстави догадуватися, що за його панування в 1257 р. татари перевели перший перепис населення. Що правда північні літописи згадують тільки про переписи в суздальській, рязанській і муромській землях,²⁶ але з огляду на те, що Чернігівщина знайшлась у такій самій правно-політичній залежності від татар як згадані землі, маємо право припускати, що і в ній списано населення. — Всеволод був у близьких відносинах з волинським князем Васильком. За відомостями Гал.-Вол. літопису його син Андрій оженився з Ольгою, донькою Василька; на весіллі, що відбулось 1259 р. крім брата Василька Данила Романовича зі синами Львом і Шварном «було багато інших князів і багато бояр».²⁷ — Після весілля Андрій зникає на якийсь час

^{22а} В. Т. Татищевъ, *Исторія Россійская...* 1774, кн. 4, стор. 5.

²³ ПСРЛ, т. 10, стор. 237. Приложение.

²⁴ Рашид-ад-Дин, *цит. праця*, т. 188-189; Juvaini, *op. cit.*, pag. 79.

²⁵ М. Грушевський, *цит. праця*, т. III, стор. 176.

²⁶ ПСРЛ, т. 10, стор. 141.

²⁷ ПСРЛ, т. II, стор. 848; Гал. Вол. літ. т. II, стор. 62.

з історичного горизонту. Щойно за якийсь час Чернігів зайняв другий син Михайла Всеволодовича званий «Романом Старим», що до цього часу правив у Брянську та Новгороді Сіверському.²⁸ Вправді Мавродін твердить, що Роман Старий переніс політичний центр Чернігівщини до Брянська і що він був «де юре» чернігівським князем, а «де факто» брянським князем,²⁹ але на нашу думку для підтвердження цієї концепції не має ніяких історичних даних. З Гал.-Вол. літопису довідуємося, що він віддав свою доньку Ольгу за Володимира сина Волинського князя Василька. Саме в тому часі, в 1263 р., литовці напали на його землі. В боротьбі з литовцями Романа поранено, але війська литовців розбито.³⁰ Вдруге згадує літописець Романа у зв'язку з походом князя Льва на Литву, в 1274 р. коли то на пропозицію Льва хан Менке-Тімур післав йому на допомогу між іншими князя Романа разом зі сином Олегом.³¹ За панування Романа татари перевели черговий перепис населення у 1275 р.³² Думаємо, що Роман разом з військами усіх Рюриковичів, що були в посередній залежності від татар ходив походом на Ясів та брав участь у облозі города Деякова.³³ Після смерти Романа Старого — біля 1288 р. — княжив у Чернігівщині його син, згадуваний вже Олег, а після нього Михайло Дмитрович, син Дмитра Михайловича Чернігівського, який загинув у бою з татарами над річкою Калкою. — Після смерти цього останнього в початках 14 стол. Брянськ переходить під владу Смоленська, а в Чернігові князює Роман Михайлович Молодший, за часів якого Чернігів у 1368 р. переходить під панування Литви.

Ми подали сумаричний перелік чернігівських князів, щоб ще раз підкреслити нашу тезу, що чернігівсько-сіверські землі (так як і Київщина) в протилежності до Поділля і Переяславщини була в посередній залежності від татар.

VII.

Докладні форми залежності Київщини і Чернігово-Сіверщини від Золотої Орди важко визначити. Справа в тому, що в протилежності до північних, московських, князівств ні одна зі згаданих земель — як ми про це вже згадували — не має свого літопису з тих часів. Принагідні згадки в північних літописах не вистачають. Дослідник змушений брати часто до уваги аналогічні ситуації, які мали місце в московських князівствах, виходячи з припущення, що вони, так як Київщина і Чернігово-Сіверщина, були у такому самому положенні у відношенні до татар.

²⁸ М. Грушевський, *цит. праця*, стор. 177.

²⁹ В. В. Мавродін, *цит. праця*, стор. 52.

³⁰ ПСРЛ, т. II, стор. 861-862.

³¹ Там же, т. II, стор. 872.

³² ПСРЛ, т. 10, стор. 152.

³³ Там же, стор. 156.

Посередня залежність згаданих земель виявлялась передусім, у тому, що татари не усували місцевих князів, а втягали їх у свій адміністративний апарат залишаючи їм деякі менш важливі функції.³⁴

Як ми вже перед тим згадували найважливішу увагу присвячували татари збиранню данини. Це справа ясна, коли усвідомимо собі, що данина була найголовнішим джерелом доходів Золотої Орди. — Підставою розподілу данини (дані чи «виходу») був перепис населення. Про перший перепис населення маємо згадку в «Повісті про забійство князя Михайла Чернігівського...» У ній читаємо, що татари після короткого перебування в Угорщині, повернулись у свою землю «многы страны поплѣннвише, от нихъ же мнози христїяне немилостивно избїени быша; оставшихъ же въ Русскихъ градѣхъ православныхъ христїанъ въ число изочтоша, и тѣхъ дани имаху. Слышавъ же сіа великий князь Михайлъ, и паки отъ Угорскїа земли възвратися со всѣми людми въ Кїевъ...».³⁵ Скорочена і дещо змінена версія тієї події, що її відзначає «Повість» поміщена в Патріяршому літопису, додає, що після повернення з Угорщини, Батий «постави намѣстники и властели своя по всѣмъ градомъ Русскимъ».³⁶

До обох вісток належить поставитись з великою обережністю. З достовірного Гал.-Вол. літопису виходить, що князь Михайло Всеволодович повернувся в Київ ще перед поверненням татар з Угорщини, тим часом «Повість» змінює черговість подій. Зрештою ані перепис населення, ані настановлення татарської влади в руських городах безпосередньо після повернення татар з Угорщини не знаходять підтвердження в інших джерелах.

Другу вістку про перепис населення подає легат Пляно Карпіні; у своїй «Історії татар» він пише, що під час його переїзду через Русь — отже в роках 1245—1247 — якийсь сарацен з доручення головного хана Гуюка і Батія перевів перепис населення і збирав з нього податки.³⁷ Хоч оформлення вістки Карпіні виглядає, що вона походила з інформації посторонніх осіб, все таки сумніватись у її правдивості не маємо підстави. З другого ж боку з огляду на брак відомостей про цей перепис в наших літописах маємо підставу догадуватись, що його переведено тільки на тих землях, які ввійшли безпосередньо в склад Золотої Орди — отже в Переяславщині і на Поділлі.

Чергову докладнішу згадку про татарський перепис населення подає нам — цитований вище патріярший літопис. У ньому читаємо під 1257 роком: «Тоѣ же зими приѣхаша численици изъ Татарѣ, и изочтоша всю землю Суздальскую, и Рязанскую и Муромскую, и по-

³⁴ «The authority of Russian princes shrank considerably. The princes now had to obey the khan's orders, and their administrative competence in their own realm was strictly limited; they could exercise it only within the narrow sphere of affairs left to their discretion by the Mongols. G. Vernadsky, *The Mongols and Russia*, pag. 354.

³⁵ ПСРЛ, т. 10, стор. 238.

³⁶ Там же, стор. 130.

³⁷ Carpini, *op. cit.*, pag. 184.

ставиша десятичники, и сотники, и тысящники и темники, и вся урядивше, возвратишася во Орду, тоцю не чтоша архимандритовъ, и игуменовъ, и иноковъ, и поповъ, и дьяконовъ, и крилошанъ и всего причта церковнаго, кто зреть на Господа Бога и на пречистую Богородицу и водворяется въ дому Господни, и служитъ Божимъ церквамъ». ³⁸ Літописна вістка не згадує ані про Чернігівщину, ані про Київщину. Але — як ми про це вже говорили — тому, що і Київщина, і Чернігівщина знайшлися у такій самій залежності від татар як північні, московські, землі, важко собі уявити, щоб цього перепису не переведено у наших посередньо від татар залежних землях, себто в Київщині і в Чернігівщині.

Що це *перший* перепис населення свідчить друга вістка в патріяршому літописі, яка одночасно каже коли відбувся *другий* перепис населення. В ньому читаємо: «В лѣто 6783 (1275) . . . Того же лѣта бисть на Руси и въ Новѣгородѣ число *второе* (підкреслення наше — М. Ж.), изо Орди отъ царя, и изочтоша вся тоцію кромѣ священниковъ, и иноковъ и всего церковнаго причта». ³⁹ Мова тут про перепис в цілій Русі (отже і в Київщині і в Чернігівщині), окремо згадується непокірний Новгород, з яким татари мали і передтим багато клопотів. ⁴⁰

Очевидно важко подумати, щоб підбити землі, до часів першого перепису не платили татарам данини. Думаємо, що вже під час одержування ярликів на панування у своїх землях, першою вимогою, що її ставив хан до князів була вимога плачення податків. ⁴¹ Ці податки в усталеній висоті збирали спершу самі князі і доставляли їх татарській владі. Таким чином переписи населення реорганізували цілу податкову систему, чи її відповідно модифікували. З браку відповідних джерел нам неможливо уточнити висоту і роди податку, що їх збирано для татар. Думаємо, що вона в основі не багато різнилась від тих податків, що їх складало населення, безпосередньо залежних від татар, земель. Так виглядає, що після переведення переписів населення збирання податків для татар перейшло в руки визначеного ними місцевого апарату, якому в разі потреби помагали баскаки. ⁴² Є підстави догадуватись, що цей спосіб збирання податків показався непрактичним і в зв'язку з тим уже в дуже короткому часі (в 1260-тих роках), появляються на Русі відкупщики податків, здебільшого мусульманські купці («бісурмени»), які за вплачену згори умовлену суму до ханської скарбниці, діставали право збирати від населення податки. На цьому тлі приходило, очевидно, до великих надужитъ. Обдиране немилосердно населення зривалося часто до заворушень, що, очевид-

³⁸ ПСРЛ, т. 10, стор. 141; *Троицкая летопись*, стор. 325-326.

³⁹ Там же, стор. 152.

⁴⁰ А. Н. Насонов, *Монголы и Русь*, стор. 21.

⁴¹ Гал. вол. літопис виразно стверджує, що під час перебування Данила в Орді хан вимагав від него данини («и дани хотять . . .»), ПСРЛ, т. II, стор. 808.

⁴² А. Н. Насонов, *цит. праця*, стор. 22.

но, викликало інтервенцію баскаків з їхніми поліційними відділами.⁴³ Коли ж відкупщиками податків ставали самі баскаки, тоді горю і терпінням населення не було кінця.

Данина плачена татарам була страшним тягарем, що давив наше населення. Він не тільки обнижав життєву стопу населення, але й доводив цілий край до руїни. Під час коли данина плачена нашим князям ще до нападу татар принайменше частинно зуживалась для добра краю, як цілоти (будова церков, шкіл, розвиток культури, підвищення техніки ремесла, торгівля з-за кордоном тощо...), данина плачена татарам була цілковито втрачена для краю та обнижувала не тільки його економічний, але й культурний рівень.

До зубожіння краю причинялись у великій мірі також т. зв. «рати», Рати — це були своєрідні карні експедиції, що їх хани Золотої Орди висилали до залежних країв для встановлювання плянованого ними «правопорядку». Часто відбувались вони, як військові інтервенції в користь протегованого князя проти його політичного противника. Здебільшого ці походи були спрямовані на північні, московські князівства, при чому головною їх причиною була ривалізація тверських і володимирських князів за великокняжжі становища; але деякі з тих ратей розпускали свої грабівничі загони по чернігово-сіверській землі завдаючи населенню болючі шкоди.⁴⁴

Деякі історики твердять, що з переписом населення в посередньо від татар залежних землях, була пов'язана також військова служба себто ціла мобілізаційна система.⁴⁵ Найосновніше навітілює цю справу Г. Вернадський. На його думку поділ підбитих східноєвропейських земель на округи: десятки, сотні, тисячі і тьми мав не тільки адміністративно-фіскальне але й військово-мобілізаційне значення.⁴⁶ Таким чином сотня являла територію заселену таким числом населення, що на випадок потреби мусіла доставити десять боздатних чоловіків.

⁴³ Там же, стор. 52.

⁴⁴ В. В. Каргалов, зупиняючись на тих подіях твердить, що впродовж 20—25 літ татари нападали на моск. князівства 15 разів. *Цит. праця*, стор. 17.

⁴⁵ І так Б. Д. Греков, цитуючи винятки з ярлика хана Узбека для митрополита Петра: «... егда на службу нашу с наших улусов повелим рать собирать, где восхочем воевати, в от соборные церкви и от Петра митрополита никто же не да не взирает и от людей и от всего его причта...» додає: «Собрание воинов с покоренных народов — то обычный прием татарской власти». *Цит. праця*, стор. 224. Також Насонов каже, що обов'язком присланого з Монголії даруги було: «наладить в завоеванной провинции какую-то постоянную военно-политическую организацию». *Цит. праця*, стор. 16.

⁴⁶ Точніше кажучи, на думку Вернадського, татари на першому місці ставили мобілізаційні цілі. Він пише: „The objective of the Mongol administration in the conquered countries was twofold; to obtain recruits for the army and collect taxes...». *Op. cit.*, pag. 214. «Scores of thousands of Russians were drafted into the Mongol army at regular intervals if not yearly», *op. cit.*, pag. 362.

За обрахунками Вернадського на території сотні жило приблизно 200 людей, а на території тьми, що мала доставити найвищу військово-тактичну одиницю, 10.000 вояків, могло жити біля 200.000 людей.⁴⁷

Чи Вернадський шукав за підтвердженням своєї тези, базованої на аналогії адміністративно-військового ладу в корінній Монголії, у наших історичних джерелах, не знаємо; він на них не покликається. Все таки ми стрічаємо у тих джерелах деякі вказівки на можливість загальної мобілізації (чи ополчення) нашого населення татарською владою. Ми вже перед тим згадували, що хан Узбек у ярлику для митрополита Петра каже «... егда на службу нашу с наших улусов повелим рать собирать, где восхочем воевати, а от соборные церкви и от Петра митрополита никто же да не взимает и от людей и от всего его причта».⁴⁸ — Також в бібліографічному творі «Житие Александра Невского» читаємо, що за часів хана Берке «Било тогда насилие от поганих язичников: сгоняли они христиан, приказивая ходить с ними в походи. Великий же князь Александр пошел к царю, чтобы отмолить людей от беди, а брата своего меньшого Ярослава и своего сына Дмитрия послав с новгородцами в западные страны и все полки свои отпусти с ними».⁴⁹

З першого цитованого ними джерела (ярлика) маємо право виводити, що татарське правління брало під увагу можливість мобілізації чи ополчення людей з посередньо від них залежних земель. З другого джерела, з «Життя Олександра Невського» довідуємось, що така мобілізація за Олександра Невського існувала. Що правда, згадане «Життя О. Н.» ввійшло в склад декотрих літописних зводів (напр., ПСРЛ, т. 26. Вологодсько-Пермская летопис. М. 1959, стор. 89 і ПСРЛ. Никаноровська Л., т. 27, М. 1962, стор. 48), але як твердить коментатор цього «Життя» змістом його являється не стільки біографія князя «скільки его образ, дорогой и близкий автору и уже опозтизированный народной молвой».⁵⁰

Зрештою в літописах маємо чимало інформації, що згадану мобілізацію — якщо вона взагалі існувала — зводять до епізодичної ролі. Для підтвердження нашої тези наведемо тут такі приклади: коли князь Лев Данилович вибирався походом на Литву, щоб відібрати зайнятий нею Дорогічін, звернувся до хана Менке-Тімура з проханням за військовою допомогою. Хан не тільки післав йому татарські військові відділи, але доручив задніпрянським князям (між ними Романові Брянському, його синові Олегові та Глібові смоленському) піти на поміч Львові. Це було 1276 р.⁵¹ Коли після литовської кампанії —

⁴⁷ G. Vernadsky, *op. cit.*, pag. 216.

⁴⁸ В. Д. Греков, А. Ю. Якубовський, *цит. праця*, стор. 223-224.

⁴⁹ *Художественная проза Киевской Руси 11—13 веков*. Москва 1957. «Повесть о жизни и о храбрости великого князя Александра Ярославича», стор. 262.

⁵⁰ *Художественная проза...*, стор. 354.

⁵¹ ПСРЛ, т. II, стор. 872; ГВЛ, т. II, стор. 76.

невдалої, щоправда, згадані князі із своїми військами повертались додому, волинський князь Володимир Василькович, який був жонатий з донькою Романа брянського запрошував свого тестя до себе на відвідини кажучи: «Пан-отче! приїдь побудеш в своєму домі й побачиш свою дочку чи здорова». Роман відмовився від запрошення словами: «Не можу їхати від свого війська. Ось я нахожусь в землі, де триває війна, хто ж отже допровадить мое військо додому».⁵² (Підкреслення наші — М. Ж.).

Наступного року — 1277, хан Менке-Тімур вирішив зломити опір кавказьких верховинців ясів і вислав на них великі військові сили. На заклик хана в поході взяли також участь залежні від татар князі із своїми військами. Похід закінчився перемогою союзних військ. Головний город ясів Деяків здобуто. — Вправді літопис згадує тільки про північних князів Гліба Васильковича, Костянтина, Теодора Ростиславича і Андрія Олександровича, але при тому додає, що з ними були і «інші князи мнози съ бояры и слугами».⁵³ Таким чином маємо право догадуватись, що між тими «іншими князями» були також і наші чернігівські та київські князі, або їх війська.⁵⁴

На підставі наведених прикладів можемо поставити такий здогад: Не виключене, що при переписах населення татарська адміністрація могла мати і військові, мобілізаційні цілі на приміті; не виключне, що проби (зрештою невдалі) таких мобілізацій існували, але ж вони, як правило, не ввійшли в життя і хани воліли послуговуватись ополченням населення, що його переводили самі князі і користуватись військовими відділами, що їх в допомогу ханам вели тіж самі князі.

Взаємовідносини ханів і князів тих земель, що були посередньо від татар залежні не були дотепер предметом окремих досліджень. Маємо, правда, спорадичні згадки в загальних і спеціальних працях, але з огляду на брак докладніших джерельних інформацій, навітлення тих справ не тільки фрагментарне але й часами суперечне.

В загальному більшість літописів і галиграфічна література стала на становищі, що після нападу татар з 1240 рр. ціла східня Європа стала власністю татар. У зв'язку з тим татарська влада стала вимагати, щоб кожний князь особисто зголосився до хана для одержання ярлика на князювання у своїй землі.⁵⁵ Такі самі вимоги до місцевих володарів ставили і перські ільхани.⁵⁶ Мало того, коли папа Іннокентій написав до великого хана листа з вимогою, щоб той припинив напади

⁵² ПСРЛ, т. II, стор. 874; ГВЛ, т. II, стор. 78.

⁵³ Троицкая летопись, стор. 334.

⁵⁴ На думку Мавродина між учасниками походу на ясів був також Роман Брянський, *цит. праця*, стор. 53.

⁵⁵ Татарове же начаша звати нужею къ Батью и к Канови, глаголяще имъ: «не подобаетъ вамъ жити на земли Батыевъ и кановъ не поклонившесе има». ПСРЛ, т. 10, стор. 238.

⁵⁶ Carpini, *op. cit.*, pag. 185.

на європейські землі, то на це великий хан Ґуюк, між іншим, відповів: «якщо ти папо хочеш з нами в згоді жити, то ти і всі цїсарі та королі, як також управителі міст повинні до нас негайно прийти, щоб уточнити ближчі умови і одночасно одержати від нас відповідь з нашим рішенням».⁵⁷

З правила хан надавав ярлики на володіння Рюриковичам, при чому його вибір звичайно падав на князя, який давав гарантії лояльності до хана. Скоро, однак, до цієї засади долучились підкупства хана⁵⁸ та його оточення, інтриги та наклепи. Траплялося, що князі підплативши ординських вельмож з допомогою татарських військ займали князівства, які їм правно не належали.⁵⁹ Тому правильно відмічає Грушевський, що Орда, «яку можна було собі позискати інтригами, перекупством і сервелізмом, ще більше деморалізувала князівські відносини, деморалізувала й княжі характери».⁶⁰

Як ми це вище зазначили, спершу ярлики на князювання діставали Рюриковичі, але в другій половині чотирнадцятого століття ярлик на київський стіл дістає представник литовської династії, за яким слідує інші князі з того ж роду, що поступово стали витіснити Рюриковичів з чернігівсько-сіверських земель. Ці події відзеркалюють уже розлад в Золотій Орді та її неспроможність давати собі раду з непокірними сусідами.

Повертаючись до часів Батия, слід згадати думку деяких істориків, що формальну інвестуру князів у їх столицях переводили або митрополити або відпоручники ханів, правдоподібно баскаки.⁶¹ Баскаки не тільки контролювали діяльність князів та доносили про все ханові, але також мали право оскаржувати князів перед ханським судом. Коли ж князі уважали, що баскаки надуживали своїми уповваженнями, мали право потягати їх перед ханський суд.⁶² На жаль не багато нам відомо про процедури ханського суду. Одна з докладніших інформацій про ханський суд, що збереглась у вологодсько-пермському літописі, де розказано про перебування князів Твері Михайла і Москви Юрія на дворі хана Узбека (1318) та їх заходи одержати великокнязівський титул. Узбек повідомив своїх князів: «что ми есте молвили на князя Михаила, сотворита има суд съ князем великим Юрьем Даниловичем Московским, да которого правду скажита мнѣ,

⁵⁷ Carpini, *op. cit.*, pag. 45.

⁵⁸ ПСРЛ, т. 24. Вологодско-Пермская летопись, стор. 99-100, пише: «И вземше много серебра и даша княжение великому князю Юрию Даниловичю».

⁵⁹ ПСРЛ, т. 30, стор. 101. «В то же время князь Василии прииде ратию с Татары къ Брянску на Святослава...».

⁶⁰ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 3, стор. 186.

⁶¹ Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовський, *цит. праця*, стор. 220.

⁶² В. В. Каргалов, *цит. праця*, стор. 159-160.

того хочу жалувати, а виноватого казни передати». ⁶³ Як бачимо інформація дуже загальна, з якої поза твердженням, що такі суди існували і розглядали спірні справи між князями, ніяких інших висновків зробити не можна. Не маємо можливості ствердити, чи велика кількість князів, що згинула насильною смертю в Орді впала жертвою судових вироків чи просто рішенням ханів. ⁶⁴

Дуже загальний і далекий від точности образ положення чернігівсько-сіверської землі, що його ми отсе подали, комплікувався дуже коли Золота Орда переживала династичні заворушення, з окрема ж тоді, коли там доходило до ривалізації між ханами і могутніми емірами. Так було під час конфлікту між ханом Телебугою та еміром Ногаєм, а клясичний приклад до цього подає розповідь занотована найобширніше в Лаврентійському і Ніконівському літописах. ⁶⁵ — Ахмедбаскак винайняв собі право збирати данини в курськім князівстві. Бажаючи швидко збагатитись, він, як то подібно в таких випадках піднаємці робили, підвищив податкові ставки, наслідком чого прийшло до гнету місцевого населення. Крім того, без дозволу князів рильського Олега і ліпецького Святослава, заснував на їх землях дві оселі «слободи», до яких стали сходитись люди, яких заманювало часове звільнення від податків. Мешканці слобід маючи підтримку військових відділів баскака нападали на сусідів і грабували їх. Щоб закінчити з цим безправ'ям оба князі поїхали до хана Золотої Орди Телебуги на скаргу. Телебуга дозволив їм знищити обидві слободи і забрати своїх підданих. Так і сталося. Ахмет, як тоді був на дворі свого протектора Ногая, представив обох князів як напасників і зажадав від Ногая військової допомоги для їх покарання. Ногай, який, як відомо, ривалізував з Телебугою дав Ахметові військову допомогу. Довідавшись про те, Олег втік до свого протектора Телебуги, а Святослав скрився у вороніжських лісах. Ахметові татари знищили їх князівства та взяли в неволю тих Олегових бояр, які не встигли втекти до Телебуги. Характерне при цьому те, що німецьким та царгородським купцям, які саме тоді перебували там, не зробили ніякої кривди («ви естя гости куплю дѣете, по землямъ ходите...»). Боярів Олегових Ахмед велів позабавити; групи їх повішено на деревах для постраху інших, які в майбутньому пробували б противитись баскакові.

⁶³ ПСРЛ, т. 26, стор. 102. Докладніші інформації про ривалізацію згаданих князів та перебіг суду подає Л. В. Черепнин в *Образование Русского централизованного государства в 14—15 вв.*, стор. 470-472.

⁶⁴ Вістки: «Въ льто 6778 убьень бисть отъ поганих Татаръ Романъ, князь великіи Рязаньскіи...» або «Тое же осени мѣсяця сентабря въ, 15, на память святого мученика Никити убиша в Ордѣ два князя, Дмитрея Михайловича Тверського да князя Александра Новосильскаго...» — *Троицкая Летопись*, стор. 320 і 358 — ніяк не можуть дати уяви чи йшлося там про судовий вирок чи рішення хана.

⁶⁵ ПСРЛ, том. I, стор. 481-482.

ПСРЛ, том. X, стор. 162-165.

Але боячись помсти князів, Ахмед забрав багато невольників та подався на стале перебування до Ногая, а на своє місце послав своїх братів. Святослав всупереч порадам Олега, який хотів цілу справу поладити на ханському дворі Телебуги, напав на братів Ахмета та цілковито знищив їх військові залоги, стоячи на становищі «правъ азъ аже есмь тако учинилъ, то суть мои ворози».⁶⁶ Все таки Олег, уважаючи вчинок Святослава за розбій і боячись відплати, щоб доказати свою лояльність супроти ханського двора, з допомогою татар убив Святослава. Смерть Святослава помстив його брат Олександр убиваючи Олега і його двох синів.

Події зв'язані з Ахметом не можна уважати за типові. Саме їх виїмковий трагізм був причиною, що їх так широко коментували літописи. Все таки треба думати, що положення українських земель в часі упадку сил і престижу центральної влади Золотої Орди та росту відосередніх сил репрезентованих татарськими вельможами було далеко тяжче, як за централізованої влади ханів Батия, Берке чи Узбека. Щойно поступовий перехід наших земель з під панування татар під владу Литви поправив дещо незавидне положення українського населення.

⁶⁶ *Троицкая летопись*, стор. 343.